Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.

Redactie-Adres: Prof. Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

Aflevering 2 **Juni 1920**

Nederlandsche trekken in het karakter der „reformierten Gemeinden" over onze Oostelijke grenzen

door

Ds. J. WATERINK, Zutphen.

Wanneer we hebben te handelen over de „reformierten Gemeinden"[1]) over onze Oostelijke grenzen, dan valt het al dadelijk op, dat een deel slechts van het onmiddellijk aan ons land grenzende terrein onze aandacht hebben zal. Immers de oude provincie Westfalen, die zich uitstrekt langs onze grenzen, ongeveer van even ten N. van Zevenaar tot Glanerbrug, en de streek „Arenberg-Meppen", tegenover de lijn Schoonebeek-Bellingwolde, hebben in de historie een zóó weinig beteekenende plaats ingenomen en zijn thans nog zoo schaars bedeeld met R.G., dat we haar in een kleine studie als deze, gevoegelijk buiten beschouwing laten kunnen.

Hebben deze streken alzoo onze interesse niet, geheel anders staat het met de Rijnprovincie, in welke oudtijds de „R.G. des (ehemaligen) Herzogtums Cleve" met haar „Weseler Classe" bloeiden. En van de „Grafschaft Bentheim"

1) Gemakshalve voortaan aangeduid als R.G. Ik laat met opzet deze woorden onvertaald; „Reformiert" kàn ik niet vertalen door „gereformeerd", wijl dat woord bij ons zijn bizonderen inhoud heeft, en ik mag het niet vertalen door „hervormd".

en van „Ostfriesland" is het voor een medelevend gemeentelid zelfs niet eens noodig te zeggen, dat zij onze belangstelling verdienen en hebben.

Het is mijn bedoeling na te gaan de Nederlandsche karaktertrekken in de R.G. dezer landstreken, zooals ze zich thans nog openbaren of zooals ze zich in de historie vertoonden. Natuurlijk rust op mij de taak, ook historisch de gesignaleerde verschijnselen te verklaren. Zonder te komen met de pretentie volledig te zijn, zal ik toch trachten de voornaamste verschijnselen, die onder ons onderwerp vallen, te behandelen.

Om tot mijn doel te geraken, kan ik tweeërlei weg volgen. Ik kan òf: eerst constateeren: die karaktertrekken openbaren of openbaarden zich, daarna uit de historie, in verband met het volkskarakter, enz., de gevonden gegevens verklaren; òf: *beginnen met de historie, daarna in 't licht dier historie mijn gegevens verzamelen, om ze dàn te gaan verklaren.* Deze laatste methode schijnt mij voor den lezer de gemakkelijkste, daar we zòò als vanzelf, door het nagaan der historie, inleven in de karaktereigenaardigheden der R. G., die we bespreken.

Allereerst wenden we onzen blik naar het Rijnland. Helaas moet worden geconstateerd, dat over de R. G. in het Rijnland feitelijk niet meer kan worden gesproken. Wat wij hier te behandelen hebben is dan ook slechts datgene, wat zich in de historie openbaarde, maar het is dan ook van zoo groot belang voor de kennis van de Nederlandsche invloeden in 't buitenland, dat ik niet twijfel of men zal mij vergeven hier te handelen over Nederlandsche karaktertrekken, die sinds lang niet meer merkbaar zijn, in gemeenten, die sedert jaren niet meer „reformiert" zijn, omdat ze nog eens „reformiert" zijn [1]). Liefst spreek ik dan ook van *R. G.*, of in *dit* verband ook wel van Gereformeerde Kerken, *in het* (voormalig) *hertogdom Cleve.*

1) Door de „Rheinisch-Westfälischen Kirchenordnung" van 5 Maart 1835.

Reeds betrekkelijk vroeg was Cleve's land, voornamelijk Wesel, het toevluchtsoord voor hen, die, om des geloofswille vervolgd, elders een veilige woonplaats zochten. Vergelijken wij de namen van de eerste gemeente-leden in deze streken met de namen, die op „Lijst van Suspecten" te Antwerpen in de jaren 1565—1570 voorkomen, dan blijkt al dadelijk, dat de veiligheid van het Cleefsche voor velen een uitkomst bood [1]. Trouwens reeds in 1553 waren er talrijke Gereformeerde Fransche vluchtelingen, gelijk blijkt uit een brief van Calvijn, „aan onze geliefde broeders, de geloovigen van de Fransche gemeente in de stad Wesel" [2].

De hertog van Cleve, de sedert 1539 regeerende Wilhelm, was dan ook de Reformatie gunstig gezind. Wel bleef hij zijn leven lang Roomsch in officieelen zin, maar hoe hij zijn Roomsch zijn opvatte, blijkt wel uit de verklaring, die zijn oudste dochters aflegden op de vraag van Karel V, nadat ze protestant geworden waren, haar gedaan [3]: „hoe ze gereformeerd geworden waren?": „allereerst hebben wij den almachtigen lieven God te danken, als degene, die het eerste fundament in ons gelegd heeft. Daarna onzen genadigen heer Vader, die ons van der jeugd af aan daarin heeft laten opvoeden, en ons het Oude en Nieuwe Testament op onze kamer gegeven heeft, opdat we daarin zouden lezen." Inderdaad, Wilhelms gastvrijheid verbaast ons niet, en daar hij niet minder dan 53 jaren lang regeerde, zou zijn lange leven van grooten invloed op den stand van zaken geweest zijn, zoo niet reeds omstreeks 1566 zich bij hem verschijnselen van krankzinnigheid voorgedaan hadden, die het instellen van een „Raad van behulp" noodig maakten. Zóó kwam de macht aan een fanatiek Roomsche, Spaansgezinde hofkliek, die, vooral nà 1570, alles deed wat mogelijk was, om de

1) Charles Rahlenbeck, l' Inquisition et la Reforme en Belgique, Anvers 1857, pag. 255.

2) cf. Geschichte der ersten Weseler Classe von Gerh. Sardemann, herausgegeben von Heinr. Müller, ev. Pfarrer, Emmerich. Rees a. Rhein 1909, pag. 89.

3) Müller t. a. p. pap. 9.

reformatie tegen te gaan, en de vreemden te verdrijven. De „Landstände" (1577) protesteerden wel, maar hun invloed was gering. Alleen de magistraat van Wesel hield voet bij stuk. Zij weigerde onder Spaansch bewind te staan; zij weigerde ook in 1581, toen de „Raad" zulks beval, de gereformeerde vreemdelingen buiten de muren te zetten. Ja zelfs aan de dochters van den hertog, die, protestant als ze waren, ontzaglijk van den hofkliek te lijden hadden, moest Wesels magistraat hulpe verleenen, nadat ze tevergeefs bij haar zuster, Maria Eleonore, hertogin van Pruisen, haar nood hadden geklaagd. Köningsberg lag ook zoo vèr weg — Wesel was beter toevluchtsoord. Zoo bleef Wesel, ondanks de veranderingen ten hove, veilig. En 't spreekt als van zelf, Wezel had in de jaren van Alva's schrikbewind, toen 't scheen dat Willem van Oranje en zijne moeder Juliana vergeefsche offers gebracht hadden, niet te klagen, dat „vreemde gasten hare poorten meden".

Zóó groot was de toeloop der Nederlanders, dat zij spoedig de meerderheid der gemeente vormden. En niet alléén te Wesel ging 't zoo. Ondanks de verdrukking groeiden ook de gemeenten te Duisburg en Emmerich vrij snel; ja zelfs op 't platteland, waar uiteraard slechts een paar families zich behoefden te vestigen om in een dorp de meerderheid der Kerk van „de nije leere" te vormen, kregen de jeugdige gemeenten een Nederlandsch aanzien. Wesel evenwel bleef door haar meerdere veiligheid, de moederkerk, die invloed oefende, en beschouwde men haar al niet als een *hoofd* der anderen, de *leiding* gaf men haar gaarne. En, zooals te verstaan is, ook die leiding was Nederlandsch. —

Hoewel Wesels gemeente meer bekend is, juist tengevolge van de meerdere veiligheid der stad, waarom dan ook in 1568 het bekende „Convent" aldaar gehouden werd, toch mag ook de belangrijkheid van Emmerichs kerk in dezen tijd niet uit 't oog verloren. Via Saksen en Pommeren waren reeds in 1391 te Emmerich enkele Waldensische families aangekomen, die 't hun ondankbare vaderland hadden verlaten.

Gastvrij was onder anderen opgenomen een zekere Noël, die hier zijn naam in Noey verduitschte. De familie Noey, weldra geparenteerd aan de Emmerichsche Wittens, was voor de Nederlandsche burgers, die 't in de 16e eeuw verging als de Waldensen weleer, een aanknoopingspunt met Emmerich. Spoedig gaven de Noey's en de Witten's aan talrijke Nederlanders onderdak. En is Wesel bekend om haar veiligheid, haar convent en haar gemeente-leven, Emmerich is het om de „hollandsche" drukpersen, die weldra hier werkten, en om de viering van de gemeenschap der heiligen tusschen Waldensische-, en Calvinistisch-Nederlandsche-„ketters". Als behoeftig drukkersgezel werkte hier medio 1568 Willem van Zuylen van Nyevelt, heer van Bergambacht en Aertsberge. (In Nov. '68 op 't convent te Wesel; op de „synode" te Bedburg benoemd om mede de synode te Embden voor te bereiden. In 1577 is hij nog lid van den kerkeraad te Emmerich.) In 1574 vinden we hier Andries van Arler uit Elburg als ouderling, en Jasper van Bel uit Den Bosch als diaken.[1]) Het oudste notulenboek te E. is door van Arler aangelegd.

Wanneer we dit alles weten, verbaast het ons allerminst, dat *op de synode te Embden in 1571, de gereformeerde kerken in 't hertogdom Cleve beschouwd werden* als *Nederlandsche kerken* onder 't kruis „in de verstrooiïng".[2])

Natuurlijk, het waren kerken, die, misschien wel voor de grootste helft, zeker voor een goed deel, uit Nederlanders bestonden.

---

1) Hoewel later de toestand zich zeer wijzigde, hebben toch onze vaderen uit de 17e eeuw den band met Emmerich's kerk lang aangehouden. Wesel was véél eerder vergeten. Zoo geeft nog op 10 October 1713 de Gereformeerde kerk van Rotterdam 61 Reichstaler voor den bouw van E's ger. kerk; voor dit doel o.a. giften uit: Hummelo, Doetinchem, Arnhem, Amerongen, W. b Duurstede, Culemborg, Leiden, Haarlem, Egmond, Enkhuizen, Dordt, Tiel enz. Amsterdam gaf uit kerk en diaconiekas. Classen zonden haar giften: b. v. Maastricht (30 Tlr) en Amsterdam (100 Tlr.), cf. H. Müller, Die Evang. Kirche zu Emmerich, 1907, en id. Emmerich als Gustav-Adolf-Stadt, 1913 — pag. 15.

2) cf. Sardeman-Müller a.w. — pag. 8.

Maar is daarom het *karakter* dier kerken waarlijk Nederlandsch? Of zijn er tenminste trekken in het karakter dier kerken te vinden, die dat „Nederlandsch" wettigen?[1])

En wanneer we dan het karakter der gemeenten in het Cleefsche land op 't eind der 16e eeuw benaderen, moeten we ons wel wachten, datgene wat zonder meer specifiek Gereformeerd is, Nederlandsch te noemen. Slechts datgene wat een Nederduitsche nuanceering in het Gereformeerd zijn vertoont, verdient dien naam.

Nu zegt het op zich zelf niets, dat de notulen van onderscheiden kerken, ja zelfs die van de classis Wesel, in den tijd van de vluchtingen in het Nederlandsch zijn geschreven. Ik kan in die taal wel Duitsche begrippen en Duitsche toestanden teekenen.

Maar wel is opmerkelijk, dat het Nederlandsch, ook na het vertrek van de meeste Nederlanders toch nog de officieele kerkelijke taal bleef. [2])

Nog 15 jaren lang worden de notulen in het Nederlandsch geschreven, ofschoon dien naam dan somwijlen gegeven moet worden aan een taal van het allerkoddigst mengelmoes van dialect, Duitsch en Nederlandsch. Toch is bij officieele plechtigheden, ook daar waar, te oordeelen althans naar de naamlijst van aanwezigen, niet één Nederlander tegenwoordig

1) Ofschoon bij *personen* van een *Nederlandsch* karakter niet kan worden gesproken (c.f. „de Ster" II J. Waterink „de Nederlandsche volksziel), en in 't algemeen ook het spreken over een Nederlandsch karakter van bepaalde kerken, veel te weinig specialiseert, kan toch in dit geval zeer wel van een *Ned.* karakter worden gesproken, als tegenstelling met de duitsche omgeving. We verstaan dus hier onder Nederlandsch : Stammend van de westkant van de Ned.-Duitsche grens. Zie verder wat we hieromtrent opmerken bij Ostfriesland en Bentheim.

2) In 1578, keerden zeer velen naar Ned. terug. De toestand in Cleve werd minder gunstig, door het drijven van het Spaansche hof, en in 't vaderland begon men ruimer te ademen. Ter afscheid overhandigden 24 Febr, '78 de scheidende broeders aan Wesels gemeente twee gedreven zilveren bekers, die nog bewaard worden, cf. Ned. Archief voor kerkgeschiedenis, Dl. V L. J. T. Janstens „De vluchtel. gem. te Wesel."

is, het Nederlandsch de voertaal [1]). In 1593 verandert dat. Evenwel hebben we hier een aanwijzing voor een zeer sterk zich aan Nederland gebonden gevoelen bij de kerken van de Weseler classis; 't geen al dadelijk het vermoeden wettigt, dat Nederlandsche nuanceeringen in het kerkelijk en 't godsdienstig leven sterk deze kerken hebben beinvloed. —

En inderdaad vinden we in deze kerken naast specifiek Duitsche, of althans ónnederlandsche karaktertrekken [2]), er ook, die als Nederlandsche herkend worden.

Terwille van de verdrukking en om de vele bezigheden hadden aanvankelijk de *ouderlingen* slechts „enkele maanden" zitting in 't ambt. Maar naar Nederlandsch voorbeeld wordt de tijd van zitting *vastgesteld*. Eerst op 6 maanden (aftr. Mrt. en Sept.). Daarna wordt, weder naar Nederlandsch voorbeeld, de duur van het verblijven in het ambt gesteld op een jaar [3]). En wanneer de synode van Dordt in 1578 nog langeren ambtsduur voorschrijft, verzoeken de Weselsche gedeputeerden „das man ihnen nicht für ungut halden wolle, ofschon sy sich in allen diesen stukken niet halden, wie im Dorthschen Synodo verdragen is, deweil sie sehr schwerlich Eltiste und diaconen lenger als ein Jahr im Dienste halden können." Een erkenning van de geldigheid der Dordtsche besluiten van '78 alzoo, óók voor de kerken in 't Cleefsche, óók *nadat* het grootste deel der Nederlanders vertrokken was.

Specifiek Nederlandsch schijnt mij de wijze van optreden tegen de *menschen met „singuliere gaven"*. Ter eener zijde

---

1) B.v. ter classicale vergadering van 1583 te Wezel. Voor zonderling nederlandsch zie men b.v. de notulen van Wezels kerk (23 Maart 1579): „So daar enige sijn, die in Irrdum" (dwaling) „oft opentlicke Sunde, schande of Lastern bliven, en geen vermaninge annemen, maar hare hypokrit met de bussen bedecken wollen" (d.w.z. door in de collectebus, die langs de huizen aangeboden werd, te geven), die sal man de bussen onttrecken..."

2) Zoo b.v. het telkens weer vragen om een super-intendent. Zie Sardeman-Müller a.w. pag. 35. Hier kan ook à Lasco's invloed hebben gewerkt.

3) cf. Sardemann-Müller t. a. p. pag. 20

tegen hen, die neiging hadden om „schoermaker" [1]) te worden, een scherp optreden [2]), maar ter anderen zijde een eeren dergenen, die bizondere gave hadden om te „oefenen", en bereid waren zulks in den geordenden weg te doen. Zoo zijn er in 1576 zes van deze „oefenaars", menschen die proposities houden en daarom „proposanten" genoemd worden, in Wesel. Een van hen Jacques van der Hagen, Heer van Gottum, heeft grooten invloed geoefend op de armenverzorging in de kerken in het Cleefsche, en is dan ook te Wesel schier als een predikant geëerd. Wanneer een „proposant" naar elders vertrok, werd hij aan de gemeente aldaar aanbevolen, en werd de hoop uitgesproken, dat men bevorderen wilde, dat hij als leeraar eener kerk mocht beroepen worden [3]). Deze practijk stamt uit Nederland. En zoozeer wordt ze als Nederlandsch erkend, dat de Fransche proposant Jean de Pourq, die groote gaven bezat, in zijn vaderland niet beroepen kon worden, maar slechts in Nederlandsch-Geref. Kerken een plaats kon vinden.

Nederlandsch is vervolgens ook de *diaconie-orde*, door van der Hagen, opgesteld. Weliswaar schijnen ons de diaconessen, die hij in zijn orde opnam weinig Nederlandsch, maar toch was haar ambt ingesteld naar Amsterdamsch voorbeeld. We vinden in deze „orde" den diaken-boekhouder met zijn verduitschten titel „Diacoon-Buchhalter": we hebben niet den echt duitschen „Klingelbeutel" maar „das Säckchen", ja zelfs wordt hier ingevoerd de overigens in Duitschland onbekende open-schaal-collecte langs de huizen, („mit der Schale"). Niet met geld maar met naturalia worden de armen gesteund; en waar de wijsheid der diakenen te kort schiet, helpen de diaconessen, want haar taak is het voor de armen

1) De spelling van dit woord, dat, zóó geschreven, door een Duitscher wordt uitgesproken als „scheurmaker", bewijst m.i. dat men welbewust het Nederlandsch schreef *voor* Duitschers.

2) 29 Juli '72 cf. Sardemann-Müller, pag. 35.

3) Zoo b.v. bij het vertrek van Everhardt Mommius naar Amsterdam ('75) en bij dat van Gerhardt van der Horst naar Amersfoort ('79).

„dat Leinwat te kopen, to sniden en te laten nayen". Terecht is opgemerkt, dat het schijnt „als ob wir eines jener Genrebilder der *Niederländischen* Schule sähen" [1]). Een afwijking van de Nederlandsche lijn ligt hier echter ook: ofschoon de synode van Middelburg in 1581 zich tegen de verdere instelling van het diaconessenambt verklaarde, handhaafde men in Wesel dit instituut tot 1610 [2]).

Dat nu ook het godsdienstg leven in 't algemeen onder Nederlandschen invloed stond, is wel te verstaan. Voornamelijk blijkt dit, dunkt me, uit de houding in 't Cleefsche land, *tegenover de kunst* en tegenover *de volksvermaken*.

Ofschoon Calvijn de lijnen voor de kunstbeschouwing inderdaad zuiver trok [3]), blijkt toch dat hij inzake *kerkgezang* nogal rigoristisch was aangelegd. Immers Bourgeois ging hem al spoedig te ver, met zijn ietwat minder streng gehouden psalmmelodieën. Maar in Nederland bestond een richting, die tegenover Datheens, wel krachtige, maar vrijwel kunstlooze kerkzang-taal, de psalmen van Marnix trachtte te propageeren, wijl ze „kunstvoller" waren, dan Datheens zangen. Deze geest nu leefde ook in het Cleefsche. Immers men oordeelde (27 April 1574) van de kunst: „dat zij in aanzien van haar zelfs goet is, en derhalven ook eenen goeden gebruik heeft, en ook sommige door den geest Godts gegeven (is), die geen quaet geven en kann, en van den vromen ook wel gebruikt is"[4]); en op den Weselschen kerkeraad had men gemeend bij de bespreking van dat punt, „dat al te vinnighe mijdinghe van de consten in de samencomsten der ghelovigen geweert soude".[5])

1) Sard.-Müller pag. 48.

2) cf. W. Bösken (in Fliedners Krankenfreund) Das Diakonissen ambt in de ref. Gemeinde zu Wesel. 1854.
In 1610 wordt heel de Ger. diaconie-orde opgeheven, en komt daarvoor in de plaats een van boven opgelegde regeling, waarbij de armenzorg aan de stedelijke overheid komt.

3) Dr. A. Kuyper, „Het Calvinisme en de Kunst".

4) Classis-notulen.

5) Kerkeraads-notulen 27 Maart 1579.

En wat betreft de volksfeesten was men al héél Nederlandsch. Het „reformierte" Duitschland brak, voornamelijk uit reactie tegen Rome, en uit antipathie tegen Luthers „onverschillige saecken" [1]) met alles wat naar volksvermaak zweemde.

In Nederland was dat ietwat anders. Weliswaar wilde men daar van de „heiligen"-dagen, als vierdagen niet weten, maar tegenover de „volksvermaken" was men zeer conciliant [2]). En nu is 't merkwaardige, dat in 't Cleefsche, waar de strijd tusschen Lutherschen en Gereformeerden toch ook werd gekend [3]), men een vrij zwakke houding tegenover de volksfeesten innam. Het best blijkt dat uit het besluit omtrent het St. Jansfeest (Johannistag, 24 Juni, een feest berucht om zijn „Johannesvuren", fakkeldansen, etc.), dat 14 April 1578 genomen werd.

„Van die St. Jansfesten etcet. is besloten, dat op die plaatsen, *daar et so onordentlijk toegat* met hüppen en danssen . . . . dat et *aldair* den broederen ganslich niet toe en staat te kommen, mar dat sy dairvan sich ontholden sollen." Waar 't dus àl te veel de spuigaten uitloopt, daar . . . . onthoudt men zich „ganslich", maar overigens is men veelal vrij om te doen zoo men wil.

De verklaring der gevonden verschijnselen is hier inderdaad zeer eenvoudig. *Historisch* gezien, was 't zóó, dat langen tijd de volksaard der R. G. in 't Cleefsche een Nederlandsche was; en voor de oude bewoners dier streek en de Fransche vluchtelingen leidde de historische lijn zóó

1) Dit was wellicht een der hoofdmotieven, dat men al spoedig zag hoe Luthers opvatting plaats liet voor allerlei uitspattingen. Voeg daarbij den scherpen strijd die, ook in deze jaren, tusschen Lutherschen en Gereformeerden gestreden werd, en 't verbaast ons niet, dat in Gereformeerden Duitschen kring volksfeesten „werken Satans" geheeten werden. c.f. L. J. Stahl „Ueber Chr. Toleranz." s 47, 99.

2) cf. Ter Gouw. Ned. Volksvermaken, passim.

3) Heel scherp b.v. in de dagen toen Heshusius in zijn vaderstad Wesel vertoefde (1560-1564).

vanzelf naar Nederland. *Psychologisch* laat het zich verklaren, dat men, wat voornamelijk van uit Nederland gegroeid was, als loot van Nederlandschen stam doorgroeien liet een wijle, terwijl bovendien een stamverwantschap gevoeld werd, die haar eischen gelden liet. Immers de Ripuarische Franken in het Duitsche Rijnland, onder welke Saksisch bloed ter eene en Kaltisch bloed ter andere zijde zich mengde, vonden in de Nederlandsche Rijnstreken menschen als zij zelf waren ; en de platteland bewoners verstonden de Nederduitsche predikers ook bijna even goed als de Hoog-duitsche, terwijl de eerste in een roep van grootere gereformeerdheid zich verheugden. Deed men in Duitschland niet hier en daar wat water bij den wijn?

Wanneer evenwel in de historie Nederland de R. G. der classis Wesel los laat, verliezen ze weldra de Nederlandsche trekken in haar karakter, tot schade van Nederlands kerken; en als ze langzamerhand verduitschen, verliezen deze R. G. óók al meer haar Gereformeerden aard. —

Wanneer we thans ons gaan bezig houden met de R. G. gelijk ze nog tegenwoordig bestaan in het meer naar het Noorden gelegen grafschaft Bentheim en in het aan de zee grenzende Ostfriesland, moeten we tot recht begrip van zaken eerst een drietal opmerkingen maken.

Ten eerste doe ik den lezer opmerken, dat we het hier zullen hebben over Nederlandsche karaktertrekken in het leven der R. G. bij R. G. die nog *thans* bestaan. Daarom moet ik ze vergelijken met het begrip „Nederlandsch" van heden. En aangezien, dat „Nederlandsch" van heden óók een verzamelwoord is voor het meer Speciale: Friesch, Saksisch, Frankisch, Hollandsch, Keltisch, Zeeuwsch van tegenwoordig, is het te begrijpen, dat we bij de R. G. die 't object onzer studie zijn, weliswaar in generali het „Nederlandsche" hebben aan te toonen, waar dat in 't algemeen merkbaar is, maar dat ook het speciale Friesche en Saksische (want immers we hebben het met Friezen en Saksers te doen)

moet onderstreept, dààr waar het met òns Friesch en òns Saksisch correspondeert.

Een tweede opmerking, die gemaakt moet worden is deze, dat de Oud-Gereformeerde Kerken in Pruisen" (5 in Ostfriesland en 8 (9) in Bentheim [1]), hoezeer ook interessant voor „Gereformeerd" Nederland, strikt genomen niet onder ons onderwerp vallen. We zullen ze dan ook niet opzettelijk behandelen, al willen we haar, waar zulks in verband mogelijk is, de noodige aandacht schenken.

Ten derde zij opgemerkt, dat waar in de Rijnstreek het Gereformeerd karakter der R.G. schier ten eenenmale verloren ging, we dáár de kerken uit de historie bespraken, terwijl we, aangezien het gereformeerd karakter der R.G. op het terrein dat thans ons voorligt behouden bleef, ons meer bepalen tot de kerken, *van het heden,* alhoewel ook deze kerken, voornamelijk die te Embden, een rijke historie achter zich hebben [2]).

De historie van de R.G. in Ostfriesland is van het grootste belang voor het Gereformeerde leven geweest, vooral sedert in 1540 de welbekende Johannes à Lasco, door Gravin Anna, tot superintendent van de kerken in Ostfriesland was benoemd. Toch valt het op, dat in de eerste veertig jaren nà dien, de richting, die men in het Rijnland insloeg, veel positiever gereformeerd was, dan die waarin men in Ostfriesland telkens weer gaan wilde, al werd men ook beslister, al naar mate de 17e eeuw nader kwam [3]). Wel was

1) Officieel 9, practisch eigenlijk 8, door Nordhorn en Brandlecht (43 zielen) gecombineerd zijn.

2) Beide én Wesel én Embden, werden „de herberg den Kerke Gods" genoemd. (Wesel was bovendien, om den vijand te misleiden ook algemeen bekend als „Koppenhagen'.) Ook Bremen wordt soms „Gottes Kirche Herberghe" (Gokirhege) genoemd.

3) cf. „Das kirchliche Leben der Evang. Kirchen in Niedersachsen' von Lic. Ernst Rolffs, in Drews-Shian „Evangelische Kirchenkunde", het artikel „reformierte Landeskirche der Provinz Hannover" von Generalsuperintendent Dr. Herman Muller, pag. 218.

de ondergrond Calvinistisch [1]), ook in de laatste helft der 16e eeuw, maar men was ietwat Zwingliaansch „angehaucht"[2]). Na den strijd tegen de Lutherschen, die beeindigd werd door het concordaat van 1599, ontwikkelde het Gereformeerde leven zich langs vaste lijnen. Aan levensdiepte ontbrak het niet; de geest van Menso Alting († 1612) was langen tijd in Ostfriesland de typeering van 't godsdienstig leven.

Het Labadisme oefende grooten invloed en baande den weg voor het pietisme. Vond het Labadisme via Ostfriesland den weg naar Noord-Duitschland, langs denzelfden weg in omgekeerden richting drong het pietisme, versterkend het Labadisme met zijn avondmaals-schuwheid en zijn opzien tegen belijdenis doen, ons land in de kleistreken van Groningen en Friesland binnen.

Tengevolge van de meerdere beslistheid der Nederlandsche theologie, en de betere practische vorming der Nederlandsche theologen [3]), zocht men sedert de 17e eeuw bij voorkeur Nederlandsche predikers. Deze brachten in Ostfriesland het Nederlandsch als kerktaal, en door de taal der prediking werd ook de taal der Godsdienstige gesprekken beheerscht. De theologische uitdrukkingswijze was Nederlandsch, niet slechts enkele tientallen jaren maar van het tweede vierendeel der zeventiende eeuw tot het midden der negentiende eeuw toe.[4])

Al mag men nu ook zeggen, dat dit alles „ohne tiefere Bedeutung für das religiöse Leben geblieben" is,[5]) dan klinkt dit alvast eigenaardig, maar 't blijkt bovendien ook onjuist.[6]) Immers juist doordien men het Nederlandsch verstond, kon

1) Immers Calvijns Catechismus was reeds gewijd aan „de trouwe dienaren van Christus, die in Ostfriesland de reine leer van het Evangelie verkondigen".
2) cf, Rolff. t. o, p. pag. 219.
3) cf. A, Tholuck, Das academische Leben des 17 Jadrhunserts I 113 sqq.
4) cf. Rolffs t.a.p. pag. 234.
5) Zóó Rolff t.a.p. 220.
6) Men vergelijke b.v. het interessante en al te spoedig vergeten werkje van Ds J. Schoemaker. (wijlen) pred. te Lutten, „Geschiedenis der Oud-Gereformeerde Kerk in het graafschap Bentheim en het vorstendom Ostfriesland," Hardenberg 1900.

een zeker rapport bestaan tusschen wat van het pietisme hier overbleef, en wat later onder invloed van Reveil en Afscheiding in Nederland geschiedde. Het werkje van den Veenhüzer predikant Duin : „Embdens en Ostfrieslands hoerdom",[1]) dat zich van een Nederlandsche terminologie bediende, was slechts zóó verstaanbaar voor de menschen voor wie het was geschreven. Bovendien, al mocht de Nederlandsche taal geen invloed hebben op het religieuse leven — hoe zou ze dat ook ten slotte — een meeleven van meer dan twee eeuwen met de theologie, met het godsdienstig en kerkelijk leven van een genabuurd volk, *moet* op een volksdeel invloed oefenen. Is het niet merkwaardig dat juist hier (en in Bentheim), waar het Nederlandsch de kerktaal was, het „reformiert" het dichtst bij ons „gereformeerd" is gebleven?

En al is sedert 4 Mei 1881, door de besluiten der synode, die op dien dag bijeenkwam, de kerkorde niet gereformeerd meer,[2]) toch blijkt telkens weer, dat er nog talrijke „reformierte Bestrebungen und Zustände"[3]) in deze omgeving worden gevonden. En de afwijkingen, die er zijn, zijn veelal zóó sterk herinnerend aan wat wij bij ons merken in 't Noorden, dat de vergelijkingen met òns Friesland, ons moeten doen besluiten tot de conclusie, dat de invloed van den volksaard hier zeer duidelijk is waar te nemen, en dat de ondergrond nog wel degelijk den naam „reformiert" verdient.

De *historie van de R. G. in het Grafschaft Bentheim* wordt, nadat de protestantsche Kerken hier onder Arnold II in 1581 tot de Gereformeerde belijdenis waren overgegaan, hoofdzakelijk door *drie* factoren beheerscht.

Ten eerste door de Gereformeerde *belijdenisschriften en kerkorde*. De Heidelbergsche Catechismus, en de 12 artikelen van 1609, zuiver Calvinistische stukken, oefenden zóó grooten invloed, dat het nog heden ten dage een schande is als iemand smalend van den Heidelberger spreekt. De kerkorde,

1) cf. Schoemaker t.a.p. 83.
2) cf. Rolffs t.a.p. 223.
3) cf. A. Meyer, Reformierte Zustände und Bestrebungen im Königreich Hannover" 1[2] 1889.

door den lateren Groningschen Hoogleeraar Ravensperger ontworpen, en 13 Oct. 1613 door graaf Arnold Jobst ingevoerd draagt het zuivere stempel, en is eerst — en dan ook nog gedeeltelijk — aan den kant gezet door de Kerkorde van 1818 toen, *naar Nederlandsch model* van 1816, de kerk tot Staatsdienaresse vernederd werd [1]).

Ten tweede door den overgang van graaf Ernst Wilhelm naar de Roomsche Kerk in 1668. Immers daardoor werd een sterke propagande van Roomsche zijde mogelijk, terwijl juist de R. G. uit antithese met Rome, des te sterker aan de leer, die hen van de vaderen overgeleverd was, vasthielden [2]).

Ten derde door den band met de Nederlandsche taal, die inzonderheid in het begin der 19e eeuw zóó sterk was, dat het Nederlandsch even gemakkelijk [3]) als het Duitsch kon worden gelezen. Zóó was 't mogelijk, dat Da Costa's „Bezwaren", en de Cocks „Uitgave der Institutie van Calvijn" ook hier hun invloed oefenden. De oefenaars [4]) naar Nederlandsch model, zelve ook dikwerf Nederlanders van origine, konden zóó, opgegroeid als ze waren bij Nederlandsche theologie en doorkneed als ze waren in Nederlandsche terminologie, hun invloed bij het volk verkrijgen en houden. En mede ook hierdoor werd het Nederlandsch een voor de historie der R. G. alhier beslissende factor. Immers al de genoemde oorzaken bewerkten in 1838 (1 Jan., ten huize van A. Diek te Itterbecke onder leiding van van Raalte) een afscheiding, die het ontstaan gaf aan de „altreformierte" Gemeinden [5]). En hoewel weinig in aantal, hebben de R. G.

1) Schoemaker t.a.p. 9.

2) Rolffs t.a.p. 221.

3) En misschien gemakkelijker. Wie in de grafschaft verkeerd heeft weet, dat Schoemaker t.a.p. 8 niet overdrijft, wanneer hij zegt, dat de Nederlandsche taal op het platteland „tot nu toe" de „overheerschende" is.

4) In sommige plaatsen van twee tot vier tegelijk. cf. ook Schoemaker t.a.p. 18.

5) cf. Schoemaker t.a.p. 31. Rolffs t.a.p. 221. Ds. H. Beuker geeft in „Tubantiana, iets over de regeering in kerk en staat in de Graafschap

in het bestaan der oud-ger.-kerken een stimulans gehad, de zuivere leer weer meer te zoeken, en de gereformeerde lijnen weer wat strakker te trekken.

Bij een poging om *het volk in deze streken te typeeren* hebben we, gelijk vanzelf spreekt, ook weer afzonderlijk te beschouwen Ostfriesland en Bentheim.

In Ostfriesland maken we kennis met Friezen, afstammelingen van datzelfde „doorluchtig volk van ouden naam", welks nazaten mede een kern der Nederlandsche natie vormen. Indien ergens dan spréékt hier het „vrije Friezen". Hooge breedgeschouderde gestalten, blauwe oogen, vlasblonde haren — krachtige forsche figuren. Een krachtig geslacht. Velen bereiken den leeftijd der zeer sterken, en honderdjarigen zijn, naar men zegt, nergens in de beschaafde wereld, procentsgewijs zóó talrijk, als hier. Op hun vruchtbaren grond zijn deze Friezen er trotsch op „boer" te zijn; en, precies als bij ons in 't Noorden, staat „de boer" als nommer één in maatschappelijken welstand en aanzien bekend.

Deze menschen, die eens hun vruchtbaren grond op de zee veroverden na een moeizamen harden kamp, en die thans hun door stormen overjaagde, vaak ook mistig somb're, overwolkte landouwe, in taaie vasthoudendheid voor den nijdigen greep der zee hebben te beveiligen, moeten wel een sterken, vasten wil hebben. Ze hebben geleerd te hebben wàt ze hebben, en . . het te houden. Ze zijn vasthoudend — omdat ze het *willen* zijn. Vasthoudendheid — noem het conservatisme *van wil* — die zóó groeide, is toch niet doodelijk. Ze is geheel anders als het conservatisme van den Sakser, dat geheel een *gevoelskwestie* is. Door zijn vasthoudendheid aan 't verleden is deze Fries, dan ook echt Fries gebleven. De Duitschers zijn voor hem vreemden. Men spreekt over „û(n)s Friezen" en over „'n Dütscher." In dit

---

Bentheim" enkele mededeelingen, die vrij zeker onjuist zijn. cf. Schoemaker t.a.p. 4, en Ds. J. J. Westerbeek van Eerten in zijn critiek over genoemd werkje in „Tijdschr. v. Ger. Theol." 1897.

nog voor enkele jaren geisoleerde land, bleven de volkszeden bewaard en zoo wordt er een familie-leven gevonden, dat menigmaal iets aartsvaderlijks heeft. Op de groote, door arbeiders woningen omgeven, boerderijen („Plätze") woont de heer-boer met de zijnen als een koninkje, gezien en geëerd — wààr drong hier 't socialisme door? — door àl zijn „feinten und famen". Wat eenmaal in het volksleven in *zulk* een landstreek ingroeide vervluchtigt niet licht [1]).

Geheel anders is de typeering van de menschen *in het Bentheimsche*. Hier vindt ge de Saksers. Prachtige typen van Halle-huizen, en schitterende Oud-Saksische uitdrukkingen en zegswijzen, vallen u dadelijk op. Maar hoe ànders dan in Ostfriesland is alles daar! Conservatief zijn ze — ja maar op z'n Saksisch. Ook hier was en is nog de strijd om 't bestaan moeilijk. De vaak dorre zandgrond draagt geen rijke boerenhuizen, en op dezen zooveel armeren bodem zijn de menschen kleiner; en zwakker is het geslacht. Evenwel vinden we, als bij ons op de Veluwe, deze wisselwerking, dat bij den armen bodem met zijn zwaren levenskamp, er een hartelijk zich keeren tot het vragen naar eeuwige dingen wordt gevonden. Het Gereformeerd belijden, door den strijd tegen een afkeerige overheid (zie boven) des te dierbaarder, wortelde vàst, in heel het leven. En al was in de jaren 1838/'39 een Afscheiding noodig, dat beteekent niet, nòch hier, nòch in Ostfriesland, dat de ondergrond niet meer Gereformeerd was. Evenmin als men zou durven beweren, dat b.v. op de Veluwe, waar de doleantie krachtige actie voerde, de volksgeest ongereformeerd moet genoemd, kan men zulks zeggen van deze streken. Vooral de „Niedergrafschaft", het in Nederland vooruitspringende stuk, bleef „deutscher Kultur fern", en nog slechts enkele jaren geleden klaagde iemand, die geen lid eener Oud-Gereformeerde kerk was, maar bij een R. G. behoorde, tegen me, „dat het slim jammer (was), dat op de schoel'n geen Hollaandsch eleert wörd(e),

1) cf. Lüpkes. Ostfriesische Volkskunde Embden 1907.

um die mooje büke van 'n Bavinck en zoo, die 't nou de kinder nich meer léz'n könt". Ook hier groeide in de volksziel de Gereformeerde belijdenis vast.

In het licht nu van de bekende historie der R. G. in deze streken en met de kennis van het karakter van het volk in deze omgeving is het te verstaan, dat onderscheiden karaktertrekken van het leven in de R. G. ter plaatse, ons aan Nederland herinneren. Allereerst blijkt dat in uiterlijke dingen.[1])

Daar is de liturgie; daar is de sterke neiging om voor ieder dorp een eigen kerk te hebben; de groote offervaardigheid voor de eigen kerk, waarbij dingen uit den breederen kring van het christelijk leven wel eens op den achtergrond geraken; daar is het op prijs stellen van een geregeld ter kerk gaan; het van het avondmaal wegblijven dergenen die nog niet durven zeggen „bekeerd" te zijn [2]); het aanwezig zijn (in Oostfriesland) van een klok (naast de kerk) in een klokkestoel, zooals bij ons in Friesland[3]); voor ieder dorp: een (vaak te groote) massieve kerk, met kleine ramen, vrij hoog in de muren aangebracht, dikwijls in het midden van de plaats, op een natuurlijke hoogte of op een terp; het in eere houden van den biddag en dankdag voor het gewas (vooral in het graftschaft Bentheim) als bij ons in Overijsel en elders; de Zondagsviering „geschieht in Bentheim im allgemeinen noch in puntanischer strenge"; „in Ostfriesland wird nicht so streng, aber immerhin im ganzen noch mit Ernst auf die Feier des Tages des Herrn gehalten"[4]); in Ostfriesland wordt vrij geregeld, in Bentheim zeer stipt de Heidelberger als onderwerp voor de namiddagpreek gehandhaafd.

Zoo zou ik kunnen doorgaan.

En in meer innerlijke dingen hebben we denzelfden gang, parallel aan Nederlandsche toestanden.

---

1) cf. Rolffs t.a.p. 584-587.

2) cf. A. Ritschl. „Geschichte des Pietismus". I „Der Piëtismus in der Ref. Kische", Bonn 1880, 116—119, 209.

3) K. Sell „Das deutsche volkstum" Leipzig ü Wien 1903.

4) Rolffs t.a.p. 230 en 231.

Er zit een parallel óók in den gang waarlangs men naar beneden glijdt. Vooral blijkt, dat bij een vergelijking tusschen het Friesche terrein in Nederland en in Duitschland. Zoo hier als ginds laten de rijke boeren hun zonen studeeren, zooal niet om iets te „worden", dan toch voor hun algemeene ontwikkeling. Bovendien ontvangen zij, die 't gymnasium bezochten (vóór den oorlog, als te verstaan is, thans is de toestand onvast) „Berechtung zum Einjährigendienst", 't geen vele ouders een prikkel was hun zonen naar 't gymnasium te zenden. Edoch wat hier de H.B.S. deed, deed ginds 't gymnasium: Häckel verdrong veelal Christus. En helaas is de behoefte aan christelijk onderwijs in Duitschland niet groot, naar 't schijnt.

Bekende toestanden vinden we evenwel ook bij die „de waarheid vasthouden". Enkele trekken [1];): een scherpe scheiding tusschen bekeerden en onbekeerden; bij velen dag en uur der bekeering bekend; 't plotseling invallen (ingegeven worden) van bijbelteksten; het zien van een lichtglans op het oogenblik van de bekeering; veel spreken over de ellende, enz. Maar ook het zuivere: 't vasthouden van 't geloof aan de volharding der heiligen; 't in den grond toch een afkeer hebben van *intellectueel* ongeloof; 't in eere houden van de sacramenten; 't liefhebben van de oude belijdensschriften.

Ofschoon het een zeer interessant werk heeten mag, na te gaan in hoeverre we hier nu werkelijk te doen hebben met Nederlandsche karaktertrekken *van werkelijk Nederlandsche afkomst*, is 't toch een zeer moeilijke taak juist op te geven, welke de Nederlandsche invloeden hier zijn. Immers het leven is zoo grenzeloos gecompliceerd, en we hebben hier met zoo vele factoren te doen.

Toch meen ik, dat we bij benadering althans wel kunnen nagaan hoever werkelijk Nederlandsche trekken in 't karakter dezer gemeenten aanwezig zijn.

---

1) cf. Rolffs t.a.p. 587.

Daartoe begin ik op te merken, dat bij de bestudeering van de herkomst van de eigenschappen en eigenaardigheden van het leven in bepaalde kerken, we in 't gemeen drie soorten van karaktereigenschappen bespeuren.

Daar zijn *ten eerste* de *principieele*. Die eigenaardige karakteristica, die „überhaupt" en van huis uit krachtens beginsel, aanwezig zijn. Bij de Gereformeerden b.v. het inspiratie-geloof, 't geloof aan de vrijheid van conscientie, aan de uitverkiezing, enz.

Daar zijn *ten tweede* de *locale*. Die eigenaardigheden, die in de historie werden, door den invloed van het volkskarakter of van plaatselijke toestanden op de beleving der principieele karakteristica.

En *ten derde* hebben we de *vreemde*. Die speciale trekken, die merkbaar werden, doordien een vreemde levensbeschouwing, een vreemd principe, of vreemde (in casu buitenlandsche, of wilt ge dat woord: buitengrenzelijke) invloeden werken gingen.

Nu zijn onze streken bijna van huis uit Gereformeerd. Ze zijn dus *principieel juist* geteekend. Wel oefende de *volksaard* invloed. Het democratische element, dat in het Friesche karakter leeft, deed de democratische gedachten der Gereformeerde Kerkregeering veel sterker accentueeren, dan het Saksische karakter, dat veel meer slaafsch is, zulks vermocht.

Bezwaar tegen de ondemocratische en ongereformeerde K.O. van 1818 kwam er in de graafschap slechts òf onder Nederlandsche leiding, òf door de oefenaars, die zich in hun rechten zagen bekort. Het sterk accentueeren van de *onmach*t des menschen is in de meer onvruchtbare graafschap verklaarbaar, terwijl in Ostfriesland met zijn strijd en overwinning de nadruk op de *roeping* van den mensch alleszins te verstaan is.

Maar daar zijn ook dingen, die zóó niet te verklaren zijn.

En wie dan Prof. Dr v. Schelven's werkjes over „het bewerken van een piëtistisch getinte gemeente" en „het

Zeeuwsche mysticisme" gelezen heeft moet al dadelijk opmerken,[1]) dat in Ostfriesland en Zeeland in menigerlei opzicht overeenkomstige toestanden gevonden worden. En dan denken we aan den invloed van de Labadie. Als gezegd, *hij* baande den weg voor het pietisme, en 't is een zuiver *Nederlandschen* trek, dien Rolffs in een brief geteekend werd: „Wer zum Abendmahl geht, gilt als bekehrt. Manche schieben die Entscheidung hinaus, weil sie die Verpflichtung zu strenger Lebensführung und mancherlei Entsagungen scheuen, die der Bekehrte auf sich nehmen zu müssen glaubt". [2])

De invloed van het pietisme daarentegen is (wèl vreemd, maar) Duitsch. En wat van pietisme bij ons indrong is onnederlandsch. Deze punten mogen we dus niet noemen.

Zuiver Nederlandsch daarentegen is weer de liturgie. De wegen van a Lasco, die wel dicht bij onze manieren stond, maar toch zijn eigen gang ging[3]), zijn verlaten. 't Gaat er precies als bij ons, in den regel. Karakteristiek zijn twee voor ons heel gewone, maar in Duitschland echt buitenlandsche[4]) dingen, n.l. de tusschenzang midden in de preek, en de vrije textkeuze voor heel het jaar. Bovendien heeft men, evenals bij ons, zijn voorliefde voor de analytisch-synthetische preekmethode. Natuurlijk hebben we hier te doen met karaktertrekken, uit den tijd van de Nederlandsche dominée's in Ostfriesland (en Bentheim) nog overgebleven.

Merkwaardig Nederlandsch vooral in de Graafschap is vervolgens ook *de gang* van de theologische beschouwing der predikanten. Deze is in historische ontwikkeling, precies die van de Universiteit te Groningen tot op ± 1850 toe. Dit is verklaarbaar.[5]) Immers de genoemde Dr Ravensperger werd hoogleeraar te Groningen en sinds dien beriep „men" vanuit Groningen en liet men de jongelui, die dominée zouden

1) cf. A. Ritschl t.a.p.
2) Rolffs t.a.p. 587.
3) cf. P. Biesterveld, Ons Kerkboek.
4) cf. Rolffs t.a.p. 227.
5) cf. Schoemaker t.a.p. 9.

worden, te Groningen studeeren. Toch heeft dit meeleven met de Groningsche hoogeschool, óók in de jaren van verval der orthodoxie, niet dien verderfelijken invloed gehad, die men daarvan verwachten zou. De ondergrond van het religieuse leven bleef Gereformeerd; de oud-Gereformeerden waren bovendien zooiets als het geweten der R. G., en thans zoekt men zijn theologen bij voorkeur uit Halle, terwijl men er prijs op stelt, dat de „dominée", die al meer „Herr Pastor" genoemd wordt, eenigen tijd het (meer practische) Prediger-Seminar in Hofgeismar in Hessen heeft bezocht.[1])

Nederlandsch is ook een der gezangbundels: „Evangelische gezangen bij den openbaren godsdienst in de hervormde nederduitsche(!) gemeenten van het voormalige nedergrafschaft Bentheim gebruikt te worden".

Nederlandsch is verder de groote afkeer van formulier gebeden, die men overigens in het „reformierte Duitschland immers overal gebruikt.

We wezen er reeds op, dat de catechismusprediking in eere is, en vooral in de grafschaft worden de namiddagdiensten zeer trouw bezocht.

Rolffs zegt: „in einzelnen Fällen noch zahlreicher als die des Vormittags" (pag. 223). We meenen echter te weten, dat in deze uitspraak dat „einzelnen" dan wel dubbel mag onderstreept worden.

We hebben hier echter weer een echt Nederlandschen trek. Niet alsof het catechismus-preeken opzichzelf Nederlandsch zou zijn, maar dat in een, zóó door het pietisme beinvloede streek, niet het Rationalisme, maar de Gereformeerde dogmatiek, het won, was slechts mogelijk, onder inwerking van de behoudende krachten uit Nederland, die telkens weer, op den gereformeerden ondergrond der volksziel, hun hope stellen konden. En met resultaat. Als het Rationalisme het winnen wil, wordt door een boekverkooper uit Zwolle een

---

1) cf. Rolffs t.a.p 225.

zending van driehonderd „a Marck's" geimporteerd [1]), en de boekhandelaar verkocht . . en nòg vindt ge bij de menschen in de „grafschaft" zeer vele „olde Hollaandsche schrievers".

Van „peetooms" en „peettantes" moet men hier niets hebben overal elders in Duitschland zijn ze onmisbaar. De Nederlandsche dominees wilden er niet van weten, en de Nederlandsche regel werd overgenomen.

Wordt elders, ook in het Gereformeerde Duitschland, het „jeugdig lidmaat" „confirmiert" met het 14e, hoogstens met het 15e levensjaar en moet deze practijk allerminst ongereformeerd heeten, sedert het optreden der Nederlandsche predikers, (en niet onder invloed van het pietisme), heeft openbare belijdenis thans meestal plaats met het 19e-21ste levensjaar. Weer een Nederlandsche trek.

In Oostfriesland komt *hierbij* de belijdenisschuwheid, met het motief: alleen bekeerden mogen belijdenis doen. Een trek ook bij ons in 't Noorden waar te nemen. Maar hier kreeg Nederland, via Oostfriesland, een erfenis van het pietisme; hier is dus van een Nederlandsche trek geen sprake [2]).

De Avondmaals*vorm* is precies gelijk aan de onze, maar dateert reeds van à Lasco, en mag dus evenmin Nederlandsch genoemd.

Vervolgens noemen we nog als speciaal Nederlandsch de schuldbelijdenis na een gedwongen huwelijk. Na een vrij langdurigen strijd, waarin zelfs de Theol. faculteit van Groningen werd gemoeid, (1689) vond de gewoonte om de jongelieden, die op deze wijze het 7e gebod overtreden hadden, schuldbelijdenis te laten doen, ingang.

Tenslotte is een echt Nederlandsche trek de vrij algemeene deelname aan de verkiezing voor predikant. Hier spelen Nederlandsche invloeden vrij zeker een rol. In Ostfriesland en Bentheim, waar Nederlandsche predikanten richting aan

1) Uit een particuliere mededeeling van een ouderling der oud-ger-. gemeente te Uelsen, die in aantt. veel kostelijk materiaal bewaarde.

2) cf. Rolffs t.a.p 235. Zooals we merken (cf. pag 69) heeft hier èn de Labadie èn het pietisme, zij 't in verschillende richtingen invloed, (Labadie: heiligmaking; pietisme: rechtvaardigmaking).

het gemeentelijk leven eens gaven, nemen gemiddeld 73% der belijdende leden aan de verkiezingen deel, terwijl b.v. in Oldenburg dat toch onmiddellijk aan ons terrein grenst, dat ook een bloeiend kerkelijk leven kent of kende, bij de gemeenten *in de diaspora* nog wel, het percentage tot 20 à 22 daalt.

We merken: zoowel aan het godsdienstig leven, aan de (belijdende) beschouwing in 't algemeen, als aan het meer speciale kerkelijke leven, gaf Nederland ook op dit terrein leiding.

De band in het Godsdienstige aan Gereformeerd Nederland is hier nog vrij sterk. In d' onderstroom. „Men" weet het gemeenlijk niet, noch hier, noch ginds. Mogen wij dat Gereformeerde, dat daar nog leeft, maar dreigt te sterven, loslaten?

Zijn niet juist Nederlands Gereformeerden geroepen om op dat volk, bij 't welk nog zoovele banden liggen, hun invloed te oefenen? Of althans te trachten dit te doen? Of moet 't hier gaan, zooals 't ging in 't Cleefsche? [1])

Moeten wij niet ook de „Oud-Gereformeerde Kerken" steunen en prikkelen tot de grootst mogelijke activiteit?

Dan ligt er ook over onze Oostelijke grenzen voor het Gereformeerd beginsel, onder Gods zegen, de mogelijkheid van een triumf.

1) Bij het corrigeeren der drukproef is het Mei-No. van dit Tijdschrift verschenen. 't Is zóó geloopen, dat, naar 'k meen, dit artikeltje wonderwel aansluit bij het laatste deel van de vorige kroniek, van de hand van Ds Ferwerda Daarheen verwijs ik dan ook voor de vraag: „*hoe* moeten we invloed oefenen en helpen?"

De Ondergang van den Antichrist

door

K. SCHILDER

Pred. te Gorinchem.

II (Slot).

Hebben we alzoo afgewezen de gedachte aan een lichamelijk sterven van den Antichrist (scheiding der ziel uit het lichaam) vóór de parousie, dan dient vervolgens onder de oogen te worden gezien de *tweede* mogelijkheid, waarmee hier te rekenen valt en dus de vraag te worden gesteld, of dan misschien de Antichrist, de ontbinding van den tijdelijken dood voorbijgaande, ook zal behooren bij degenen, van wie onze confessie zegt (art. 37): „En aangaande degenen, die alsdan nog leven zullen, die zullen niet sterven gelijk de anderen, maar zullen in een oogenblik veranderd .... worden." M.a.w. zal ook de Antichrist die plotselinge „*verandering*" ondergaan, die bij de geloovigen dit effect heeft, dat ze den Heere tegemoet worden gevoerd in de lucht en bij de ongeloovigen, stel dat ze ook bij hen zal plaatsvinden, zal zijn het middel, waardoor ze plotseling komen te staan voor Christus' rechterstoel?

Ieder begrijpt, dat de eerste vraag dus moet zijn, of, in het algemeen gesproken, van zulk een „verandering", die de qualiteiten van het lichaam raakt (*ἀλλάσσω*; 1 Cor. 15 : 51, vgl. Hebr. 1 : 12[1]) en met groote snelheid (*ἁρπάζω*, 1 Thess. 4 : 17; cf. Hand. 8 : 39) zal geschieden, ook bij de ongeloovigen sprake zal kunnen zijn.

Het blijkt, dat in deze kwestie onder ons nog niet eenstemmig wordt gedacht. Wel zegt de confessie, art. 37, dat

1) Cremer-Kögel, Bibl.-Theol. Wtb. d. ntl. Gräz.[10], wijst nog op Ps. 102 : 27, Jes. 40 : 31. 41, 1 = חלף.

„de" overlevenden (qui porro ultimo illo die superstites erunt) in de verandering zullen deelen, maar blijkens zijn reeds boven geciteerde uitspraak meent Dr. A. Kuyper[1]) dat alleen de geloovigen de overlevenden zullen zijn en dat vóór hun „verandering" de ongeloovigen zullen sterven; terwijl anderen een vraagteeken zetten achter de bedoeling van de confessie[2]) of ook in een „hoogwaarschijnlijk" eindigen[3]). Zeker is in elk geval, dat aanvaarding van die verandering, óók voor de vijanden van Christus, niet in strijd is met de confessie [4]), al heeft dan ook bij meer dan een de uitspraak, dat ook de ongeloovigen zullen veranderd worden, den indruk gemaakt van haeresie [5]).

---

1) Dict. Dogm. V. 267.

2) Voetius, Catech. over den Heidelb. Catech. ed. Kuyer, R'dam Huge, 1891: „of de goddeloose oock sullen verandert worden of datse eerst sullen sterven, daervan melt Godts woort niet: Soo laten wy dat daer staen."

3) Dr. V. Hepp. a.w. bl. 244.

4) Ook niet met de uitdrukking: „immutabunter a corruptione in incorruptam naturam" (vgl. Conf. Scoticana, 25: „mortui incorruptibiles resurgent", ook de ongeloovigen, die „poenam reportare" zullen). Van de positieve voorstanders van dit gevoelen noem ik o.m. Hammondi-Clerici Ep. Sanct. Ap. etc. 1714, op 1 Thess. 4:17: „quicumque vivent in terris... ab angelis inducentur in nubes... Qui vero ab illis aeternae beatitudini addicentur, ii...," etc; en de Kantteekenaren op 1 Cor. 15:51. Een van de verwoedste tegenstanders (die ook zelfs voor de geloovigen ontkent, dat Paulus hun verandering zonder sterven leert,) is de grappige heer M. A. Jentink, Jaarboeken voor Wetensch. Theol. VIII, 309. Eigenaardig spreekt Bengel op 1 Thess. 4:17: Impii in terra remanebunt; pii, absoluti, assessores fient judicii.

5) Niet uitgesloten is de mogelijkheid, dat óók deze indruk zich verraadt in het uit dogmatische bezorgdheid te verklaren ontstaan der varianten op 1 Cor. 15:51: *πάντες κοιμηθησόμεθα* (of *ἀναστησόμεθα*) *ου πάντες δὲ ἀλλαγησόμεθα*) vgl. Ph. Bachmann Der 1. Br. des P. an die Kor.[2], 1910, S. 465.; al moet worden toegegeven, dat waarschijnlijk andere motieven, deze kwestie voorbijgaande, de varianten hebben geinspireerd. Vgl. J. J. van Oosterzee,. Jaarboeken voor Wetensch. Theol. II 64.

Op gevaar af van te gelijken op den in zijn waan (tegenover den in zijn wijsheid gissenden meester) autoritair beslissenden leerling, meenen wij op de vraag, of de ongeloovigen bij de parousie zullen veranderd worden, bevestigend te mogen antwoorden[1]). Reeds ontwikkelden we boven de gedachte, dat de uittreding van de ziel uit het lichaam *niet noodzakelijk* is, ook niet voor wie buiten Christus staat. Ten overvloede kunnen we nog wijzen op de volgende algemeen erkende feiten:

1e De opwekking der dooden is nog geen vrucht van Christus' genade, doch dient alleen om de menschen als *menschen* te plaatsen voor Christus' stoel (lichaam en ziel). Is dan het *terugkrijgen* van het lichaam nog geen genade, dan het *behouden* van het lichaam ook niet. Beide dienen het doel Gods: de menschen met *lichaam* en ziel voor zich te zien in Zijn dag.

2e De Schrift wekt ook den indruk, dat de *verandering der geloovigen* in een punt den tijds, zonder meer, op zichzelf beschouwd, (1 Cor. 15 : 51, 1 Thess. 4 : 14—17) *nog niets met de genade van Christus te maken heeft.* Zij is bij hen slechts het *middel* tot ontvangst van die vrucht der genade, die in hun, ook somatische, verheerlijking zal genoten worden. Evenals „opstaan" nog geen zegen is, doch alleen „*zalig*" opstaan, zoo is „veranderd worden" nog geen genade, doch alleen *tot heerlijkheid* veranderd worden. Temeer geldt dit, omdat tusschen „verandering" en „verheerlijking" bij de geloovigen nog wel eenige afstand zal liggen[2]), en dus ook

---

1) Dr. Bavinck schijnt aan te nemen de „verandering" van de laatst levende ongeloovigen. Soms althans spreekt deze in 't algemeen van „verandering der levend overgeblevenen (a.w. IV², 770, 772), soms ook in specialen zin van de „verandering der levend overgebleven geloovigen" (l.l. 782). Nog sterker klinkt de uitspraak, dat „zij, die de parousie van Christus beleven, ineens veranderd worden"; hoewel het verband en de geciteerde teksten geen recht geven om er in te lezen, wat hier in geding is.

2) Van mogelijkheid spreekt hier Dr. H. Bavinck, a.w. IV. 781, van zekerheid Dr. A. Kuyper, Dict. Dogm. V. 273.

de „verandering" bij de ongeloovigen dient te worden onderscheiden van den toestand der lichamelijke ellende en verstoring, waarin wij hun eeuwigen lichamelijken dood meenen te zien. „Voor den rechterstoel van Christus verschijnt *niemand* in hemelsche heerlijkheid", zegt Dr. A. Kuyper[1]). Men moge dan „verandering" en verheerlijking niet willen *scheiden*, te *onderscheiden* zijn ze stellig[2]).

3e Wil men de verschillende handelingen van Christus niet over al te groote tijdsruimte verdeelen, dan kan die periode van „dood zijn", dan kan m. a. w. de „tusschentoestand" der gescheiden ongeloovige zielen, stel, dat ieder ongeloovige eerst „even" moest sterven, toch slechts zeer kort zijn; nog korter, dan Dr. Hepp ze aanneemt voor den Antichrist. Maar waartoe dient dat? Aan demonstraties heeft *God* geen behoefte; en aan *deze* demonstratie de *menschen* evenmin; want ze zullen grootere dingen zien dan deze, grooter en gruwelijker. Dienen deze dramatische sterfgevallen tot verzwaring van het vonnis? Evenmin, want de zonde, die ook in den tusschenstoestand de buiten God staande ziel aankleeft, *is geen factor, die in het gericht meetelt;* slechts wat door het *lichaam* geschiedt, wordt in 't gericht gebracht[3]); de acte van beschuldiging zal immers niet bij Kain loopen over zooveel eeuwen en bij den Antichrist (of de zijnen) — de volgroeide Kains — over een menschenleeftijd plus enkele dagen (of uren).

4e Tegen de gedachte, dat ook de ongeloovigen zullen „veranderd worden", kan men niet aanvoeren het gezegde van Openb. 19 : 21 en 20 : 9, dat van een *„dooden met het zwaard"* en een *„verslinden door vuur"* gewag maakt, want in de taal der symboliek behoeft dit niet anders te

1) l.l. 273.

2) Geheel willekeurig en onbewijsbaar is de bewering van A. Koch (Commentar über 1 Thess. S. 369, 370), dat het begrip „verandering" in 1 Cor. 15 : 51 „nach dem ganzen Zusammenhang nichts Anderes bedeuten kann als ein verwandeltwerden der irdischen Leiber in die himmlischen".

3) Dr. H. Bavinck a. w. IV, 709.

beteekenen dan dat, wie het Beest volgen, „volkomen machteloos gemaakt worden voor altoos"[1]). En wie zou de vogelen, die „hun vleesch eten" (19 : 18, 21) hier willen oproepen ten bewijze, dat hun lichamen dan toch „lijken" zullen worden? Hier *moet* sprake zijn van symboliek; de perikoop herinnert aan Ez. 39 : 17—20, en daar laat deze zich al zeer gemakkelijk herkennen[2]). De oproep tot het bloederige vogelenmaal geeft „*in beeld*" de schildering van den uiterst „smaadvollen toestand"[3]).

Is alzoo op zichzelf genomen de „verandering" van den Antichrist in een punt des tijds zeer goed in te denken, gelijk wij die van zijn medestanders onbewimpeld aannemen, dan dient eindelijk onderzocht te worden, of, hetgeen *mogelijk* is, hier ook *werkelijkheid* zal zijn.

Nauwkeurige lezing der Schrift geeft ons nu echter den indruk, dat de *Antichrist* op *deze* wijze niet zijn ondergang zal vinden, doch dat zijn „geval" exceptioneel zal zijn, zooals (zij het dan met andere conclusie) Dr. Hepp gevoeld heeft (bl. 245).

Want wij kunnen, onbevooroordeeld lezende, ons niet ontworstelen aan den indruk, dat èn Openb. 19 : 20 en 21 èn Openb. 20 : 10 *voor den Antichrist* (het „beest" moet hier wel de *persoonlijke* toespitsing zijn van de antichristelijke macht, evenals de in één adem daarmee genoemde valsche profeet en duivel ook *personen* zijn) *een andere straf aanwijst* (met zijn paranimf den valschen profeet) *dan voor de andere menschen,* die hem gehuldigd hebben. Niet alleen ontvangen zij een *zwaardere* straf[4]) dan de andere vijanden

1) Dr. S. Greydanus a. w. 495.

2) Denk aan de 7 jaren en 7 maanden van Ez. 39 : 9—12, vgl. 29 : 5, Jes. 34 : 6, Jer. 34 : 20, 46 : 10, Zef. 1 : 7, sqq. en Jes. 66 : 24, welke plaats door niemand letterlijk wordt opgevat.

3) Dr. S. Greydanus, 495. Onbegrijpelijk is dat Baljon (Openb. v. J. 1908, 197) beweert, dat „de maaltijd voorafgaat aan den eigenlijken slag en de nederlaag van de antichristelijke macht". De oproep vóór den slag wordt duidelijk gesepareerd van den maaltijd na den slag, vs. 17, 21.

4) Dr. J. M. S. Baljon, a. w. 198

van Christus, doch ook een *andersoortige* straf [1]). En al is hier de symboliek aan 't woord, toch mogen we voor dat opzettelijk uitgesproken *onderscheid* in bestraffing onze oogen niet sluiten. Symboliek toch moge helderheid van distinctie moeilijk maken voor den *lezer*, zij is onbestaanbaar zonder die helderheid in het bewustzijn van den *schrijver*.

* * *

Zoo moeten we ook wel afzien van de gedachte, alsof de Antichrist met de andere vijanden, langs den gewonen weg van lichamelijke verandering zou geplaatst worden voor Christus' rechterstoel. Tenslotte blijft er wel niets anders over dan de gedachte, die reeds Paulus' woord in 2 Thess. 2 : 8 liet vermoeden, dat hij, de groote tegenspreker, door een *apart* gericht zal worden gevonnisd. Een gericht, dat dan niet zal volgen den omweg van een lichamelijk sterven voor 'n wijle, maar dat den kortsten weg kiest, dien het nemen kan: een levend, d.i. met lichaam en ziel, ten verderve gaan: „levend geworpen in den poel des vuurs" (Op. 19 : 20). Aan Korach c. s. behoeft men hier niet te denken, want bij hen is „levend ter helle varen" niets anders dan: zóó uit het leven naar de sjeool gaan. [2]) Eerder zou met Elia een parallel te trekken zijn; tegenover zijn hemelvaart met lichaam en ziel staat dan hier hellevaart met lichaam en ziel. Want „poel des vuurs", dat is de vaste, geijkte benaming voor de hel in haar uit-eindelijke gestalte.

Juist dit laatste geeft ons houvast. De benaming „poel des vuurs" heeft constante waarde, duidt aan een exegetisch te benaderen begrip. En met opzet wijzen we hierop. Men zou toch kunnen vragen, met welk recht wij boven (blz. 76 en 77) uit de *symbolische* inkleeding der gedachten met behulp van de emblemen van *vuur* en *zwaard* in de geciteerde plaats Op. 19 : 20, 21 weinig met zekerheid verklaarden te kunnen afleiden voor de schildering van den ondergang van den Zondemensch, terwijl we *nu* in hetzelfde vers uit het „levend

---

1) Dr L. S. P. Meyboom, De Openbaring etc. 1863, blz. 220

2) Dr A. Kuyper E Voto II 242,

geworpen in den poel des vuurs" ons veroorloven een conclusie te trekken. Het recht daartoe ligt o.i. alleen in 't feit, dat de poel des vuurs een vaststaande term is, welks beteekenis door de symboliek niet wordt gewijzigd. Symboliek immers maakt wel het abstracte concreet, maar niet het concrete abstract. En waar de term „poel des vuurs" voor de lezers der Apocalyps het kort begrip is van een *gangbare beschouwing* [1]) (wat met de zwevende termen van „vuur" en „zwaard" niet het geval is), daar kan van Johannes getuigd worden, wat in anderen zin eens van Dante werd gezegd: „Bij de schildering van helsche verschrikkingen is de dichter onmiddellijkerwijze daarvan vervuld en doorproeft ze tot hun eigenlijkste zenuw, terwijl hij toch zijn *beschouwing* door deze dichterlijke verschrikking onberoerd laat." [2]) Zoo is het. De poel des vuurs geeft ons houvast in de schemerschijnen van symbool en embleem. Dogmatische begrippen worden door geen symboliek gewijzigd; de dichter of ziener heeft ze te eerbiedigen als gemeengoed, dat zijn symbolische visie intact heeft te laten. Juist daarom heeft voor mij deze plaats, Openb. 19 : 20, meer waarde, dan ze voor Dr. Hepp e.a. schijnt te hebben, die ze niet gebruiken. Waar zich de zinnebeeldigheid opdringt, daar heeft de exegeet het moeilijk; doch wanneer constante, omlijnde begrippen in de allegorie of het symbool komen opduiken, dan kan vandaar zijn exegese haar victorie beginnen. En kennisneming van de reeds ten tijde van Johannes bestaande joodsche apocalyptische litteratuur doet zien, dat ook voor zijn lezers de „poel des vuurs" een paraat begrip is geweest.

En zoo meenen we dan met velen [3]) te mogen aannemen,

---

1) Zie o.m. Schürer, Gesch. II[4], 645, Seeberg Lehrbuch Dogmengesch. I[2], 44, Dalman, art. Gehenna in P.R. E[3] en voorts de bekende litteratuur van Gressmann, Bousset, Cremer-Kögel etc.

2) Dr J. D. Bierens de Haan, Het begrip „hel" in de ethiek van Dante. Tijdschrift voor Wijsbegeerte, Jan. 1913, blz. 4.

3) Dr A. Kuyper, Dict. Dogm. V 249, 266; Dr S Greydanus, a.w. 494 (onder reserve), Dr. J. C. de Moor, De Hemel geopend, III, 132, e.a.

dat de Antichrist zonder tijdelijk sterven „levend" naar de plaats van den eeuwigen dood verwezen wordt. „Verandering" ondergaat zijn lichaam daarbij natuurlijk wel, doch dan ook weer niet als bij de overige vijanden; de *afstand*, welke bij die anderen mag worden aangenomen tusschen de verandering ter verschijning voor den stoel van Christus èn de verandering tot eeuwig afgrijzen, krimpt bij hem in tot een *punt des tijds*. Op zijn afdalenden weg zal niet, als bij de rest der levende zondaren de cathedra des Rechters het oponthoud gebieden; daar zijn er, met wie niet eens *spreken* wil de Rechter; tot dezulken behoort het trio: satan, valsche profeet en beest; dragen ze het oordeel niet in zich en aan zich? vgl. Openb. 20 : 10.

Vraagt iemand naar de volgorde der dingen, dan zijn we voorzichtig. Chronologie en apocalypse zijn twee. Wel meenen we te mogen zeggen, dat de ondergang van den Antichrist zal staan in *directen samenhang* en in *onmiddellijk verband* met het gericht over zijn „saamgezworen rot." Indien zijn trawanten „hun koninkrijk aan het beest geven, totdat de woorden Gods zullen voleindigd zijn" (Openb. 17 : 17), dan is niet te loochenen, dat hun openlijk optreden beeindigd wordt met de in de verdelging van den Antichrist haar eersten inzet toonende voleinding van de woorden Gods. „Haben jene Könige getan, was sie sollen, so werden sie abgetan"[1]). Ook in 19 : 20, 21 wordt zijn en hun verdelging verbonden tot *één acte*, zij het dan ook, dat de een met Dr. Kuyper[2]) na de verdelging van den Antichrist nog de verslinding van Gog en Magog stelt, de ander met Dr. Bavinck[3]) na de verdelging van wereldrijk, valschen profeet en Satan *onmiddellijk* verwacht de opstanding der dooden;

---

1) Dr. Fr. Düsterdieck, Kritisch-exeg. Handb. ü. d. Off. Joh., 1859, S. 516.

2) Dict. Dogm. V 284.

3) Geref. Dogm. IV, 761: „Als Joh. in Openb. 20 : 1—9 de geschiedenis der wilde volken verhaald heeft tot dat einde toe, waarop ook die der cultuurdragende volken in 19 : 17—21 is uitgeloopen, dan wordt de draad van beide visioenen opgenomen."

wat ons, ook in de bestrijding van het chiliasme, waarschijnlijker dunkt.

Ons was het genoeg, een poging te wagen tot verdediging van het gevoelen, dat de val van den Antichrist *onmiddellijk* den waanzin van het feest der geculmineerde zonde breken zal; en dat zijn val *niet wordt overleefd* door een dronken bende in feestelijk zwelgen.

Neen, geen Antichrist, stervend en overleefd als gewone menschen! Wij kunnen er niet aan gelooven. Nietzsche, de ziener van het Beest, heeft in zijn eerste periode den Antichrist, den Uebermensch der zonde, geschouwd als den groote, den individualist, den mensch van louter exceptionaliteit; den man die zijns gelijke nooit zou kunnen aanwijzen [1]). En later heeft hij wel zich zelf gecorrigeerd, en den Antichrist, den Uebermensch der eigenwilligheid, geplaatst aan het einde van dien weg, waarop ook gestaan Alcibiades, Caesar, Caesar Borgia, Napoleon [2]), menschen, die groot waren, oppermenschen op hun wijze, maar wier roem dan toch overleefd is, stervende „goden", stervend als „gemeene" menschen. Doch deze correctie van zichzelf dunkt ons bij Nietsche geen verbetering [3]). Liever gaan wij, al is het huiverend, mee met den Nietzsche van de eerste periode, als hij ons schildert het beeld van den anti-goddelijken, antichristelijken opper-mensch: de Antichrist blijve ons een exceptie, een eenling, een aristocraat, ook tot in zijn ondergang toe! Liever luisteren wij naar het dronken lied te middernacht, gelijk zijn waanzinnige geest het dicht; want als te middernacht twaalf slaat de klok, en als eenmaal twaalf uur slaat de groote wereldklok, dan zal ook bij den laatsten, den allerlaatsten slag [4]), die in den

1) „Niemals gab es Uebermenschen" (zegt hij in den Zarathustra, geschreven van 1883-1885), Ges Werke, VII. 134.

2) Fr. Nietzsche, Der Antichrist, Ges. Werke X 360 Dit werk dateert van 1888.

3) Vgl. R. H. Grützmacher, Nietzsche4, Leipzig 1919, S 133-135, ook over de „doppelte sachliche Auffassung des Uebermenschen bei N.', den Übermensch met zijn „zweispältiges Antlitz und eine doppelte Herkunft", Zie ook aldaar bl. 145.

4) Also sprach Zarathustra, Das trunkne Lied IV, 19e hoofdstuk.

tijd gehamerd wordt, nòg dreunen de internationale van de haat tegen God; en geen pauze zal maken in dat lied van lust tot „tiefe, tiefe Ewigkeit," ook niet een oogenblik, de schrik over een dooden Antichrist. Als hij verstomt, dan ook de zijnen. „Als God ter hooge vierschaar steeg, ontzette zich het *gansch* heelal".

Zoo dan, de groote schrik van Christus' pralend verschijnen zal niet worden voorgevoeld in het schouwspel van een *dooden* Antichrist. Ze zal voor de feestgangers van 't demonisch festijn de openbaring zijn van de groote, de allergrootste „*unzeitgemässe* Betrachtung". De Dionysus van Nietzsche's visie gaat niet onder vóór zijn medezwelgers op het bacchantisch feest, doch wordt *tegelijk met hen* overrompeld door het maar al te duidelijk leesbare schrift, dat Christus schrijven zal: mene, mene, tekel, ufarsin! Want de droom der eeuwen, die, van de oude theosofen gepredikt, als werkelijkheid schijnt in vervulling straks te gaan, de droom van den Makranthropos, den gróóten, gróóten mensch, zal niet door den doodenzang van den Antichrist, doch alleen door de krijgsmuziek van den Christus worden tegengesproken, als deze, de eenige, de ware Makranthropos, den zondaar toont dat Gods touwen en banden niet te verscheuren zijn door hem, die geen Simson is, doch mikranthropos, kleine, kleine mensch.

Niet wanneer het avondmaal der Godsonteering, zooals Nietzsche het profeteerde[1]) zal geeindigd zijn, doch wanneer aan zijn tafel *nòg staat* zijn bedienaar, de Antichrist, en spreekt „vom höheren Menschen" dan, dàn zal Christus roepen de zijnen tot het avondmaal van de bruiloft des Lams.

Want de antithese van Openb. 22 : 11 zal zich verscherpen *tot het einde toe*. Wanneer voor het front van heel de wereld de Antichrist strijdt tegen Christus, dat is : Kain tegen Abel, dan zal de groote schrik zijn, niet dat Kain verslagen wordt, doch dat Abel herleeft, *herleeft voor Kains oogen*.

1) Also sprach Zarathustra IV, 12e hoofdstuk.

Professor Visscher's Rectorale Rede

door

Dr. H. W. VAN DER VAART SMIT.

Prof. Dr H. VISSCHER, Van den eeuwigen vrede tusschen wetenschap en religie, rectorale oratie gehouden op den diës der Rijksuniversiteit te Utrecht den 26sten Maart 1920.

Prof. Visscher geniet de reputatie aan Utrechts Universiteit de banierdrager te zijn der Gereformeeerde wereldbeschouwing.

Daarom neemt men in deze dagen, waarin de Geref. belijdenis aan zoo diepgaande beschouwingen is onderworpen, met dubbele belangstelling kennis van wat uit Utrecht tot ons komt. En dat des te meer, wanneer het gebodene wordt geïntroduceerd onder zoo wijdschen titel als bovenstaande oratie. Voor 't minst genomen is een „eeuwige vrede" tusschen wetenschap en religie een niet laag gemikt ideaal. Het spant de verwachting.

Maar des te meer ook maakt zich voelbaar de teleurstelling, als men na het aandachtig lezen der oratie tot de onafwijsbare conclusie komt : Indien Prof. Visscher voortaan naar deze rede beoordeeld moet worden, heeft hij opgehouden Gereformeerd te zijn. Er is in deze rede geen sprake meer van aansluiting aan de Gereformeerde wereldbeschouwing, integendeel, het is een verlaten ervan.

Ten einde dit oordeel te construeeren, geven we een résumé van Prof. Visscher's theorieën.

Prof. Visscher zegt, dat er zijn *„drie openbaringen van geestelijk leven"* (p. 12, 15) nl.:

a de wetenschap
b de wijsbegeerte
c de religie.

1e. De *wetenschap* is volgens hem „het systeem der relatiën in de wereld der verschijnselen" (p. 12, 18).

Deze wereld der wetenschap is dan „een werkelijkheid in ruimte en tijd gegeven, waarin alles *mechanisch* [1]) verloopt. Het karakter der wetenschap *eischt* zulk een wereld (p. 12). De wetenschap heeft het alzoo steeds met het exacte van doen (de wereld der verschijnselen is exact) en derhalve kan zij heeten „de exacte wetenschap". Deze „exacte wetenschap kan *nimmer* aan een bovennatuurlijken, mystieken, niet-mechanischen factor invloed op haren arbeid toekennen. Van haar failliet kan dan ook nooit sprake wezen. Wie daarvan spreekt, miskent haar wezen en taak. Zij keurt niet goed, noch af. Zij is misschien de eenige geestesmacht, die naar waarheid hare *neutraliteit* kan belijden. Zij is onpersoonlijk en onderzoekt *buiten alle waardeering om*" (p. 15). „Het object der exacte wetenschap kan alleen zijn de wereld, zooals zij zich als systeem van relatiën voorstelt aan het kennend subject, maar wat *achter de verschijnselen* wezen mag, valt buiten haar bereik" (p. 16). „De wetenschap belijdt, dat het *wezen der dingen* buiten haar spheer ligt" (p. 19) [2]).

2e. De *wijsbegeerte* is, aldus Prof. Visscher, geen wetenschap. Er waren wel „wijsgeerige scholen, die zich het brevet van wetenschap aanmatigden. Doch slechts aan Spinosisme of Hegelianisme, aan Schelling en zoovele anderen, die zich een absolute wetenschap toekenden, *ook al is er geen enkele wetenschappelijke grond om onze bewustzijnsdata als expressie van iets oneindigs of eeuwigs te waardeeren*", (p. 12) kon zulk een dwaling overkomen. De wijsbegeerte bemoeit zich met datgene wat *boven alle relatie* verheven is, dus *onvoorstelbaar* is en komt dan tot algemeene *abstracties* en substraten. Prof. Visscher geeft de waarde dezer „algemeene" abstracties niet aan en is trouwens erg kort en onvolledig over de waarde der wijsbegeerte, doch steunt zijn opinie nader met een citaat uit Hans Vaihinger: „Das objektive Geschehen und Sein

1) Hetgeen totaal onjuist is.
2) De cursiveeringen zijn van schrijver dezes.

mag sich verhalten wie es will — Eins lässt sich wohl sicher behaupten, es besteht *nicht aus logischen Funktionen,* wie einst Hegel gemeint hatte. Das Hegelische System bietet das historisch grellste, das typische Beispiel dieses Generalirrtums der Philosophie dar: der Verwechselung der Wege des Denkens mit denen des Geschehens, der Verwandelung subjektiver Denkvorgänge in objektive Weltvorgänge" (Die Philosophie des Als Ob, 1913, p. 10). Als men nu weet, dat Hans Vaihinger de reinste positivist is, voor wien alle denkfunctiën slechts „ficties" voortbrengen en alle „Denkvorgänge" slechts vervalschingen der werkelijkheid zijn, dan gevoelt men hoe ver men hier af staat van Dr. Kuypers „door de zonde ongerept gelaten logische actie" (Encyclopaedie II). Maar Prof. Visscher werkt dit stuk niet nader uit en laat de wijsbegeerte en haar waarde verder rusten.

3e. De derde „openbaring van geestelijk leven" is de *religie.* Haar sfeer is dus niet de sfeer der uitgebreidheid en ook niet de sfeer van het abstracte denken. Maar haar sfeer is de sfeer van het emotioneele (Heinrich Maier!). Religie komt voort uit „een gevoel van afhankelijkheid" (p. 11 naar Spinoza, Schleiermacher!), dat geheel eigen *stemmingen* meebrengt en eigen voorstellingen genereert. „Het afhankelijkheidsgevoel, dat den religieusen mensch met God in relatie doet treden, breidt zich over zijn ganschen bewustzijnsinhoud, over zijn wereldbewustzijn uit. Zoo dwingt de religie tot een eigen wereldwaardeering. *Zij vraagt niet naar relatiën in de wereld der verschijnselen* [1]) (!), maar *waardeert* ze *alle* in relatie met God" (p. 11, zuiver pantheïstisch). De religie komt voort uit het afhankelijkheidsgevoel, dat van de wereld der verschijnselen geheel onderscheiden is en tot een „andere orde van zijn behoort, die *onvoorstelbaar, slechts door beseffen* (!!) wordt benaderd" (p. 14).

Van God kan men geen begrip, doch slechts een (gevoels)

1) Dus zij vraagt ook niet naar de „vleeschwording de Woords", naar de opstanding van Christus, enz. enz., heilsfeiten, die toch ongetwijfeld behooren tot de „relatiën in de wereld der verschijnselen".

besef hebben („kennisse" Gods bestaat dus niet). „Voor het religieuse bewustzijn is het nooit de vraag, hoe de processen in de wereld van het oneindig groote of oneindig kleine verloopen. Het bekende en het onbekende tezaam *waardeert* de religie eenvoudig als gewrocht Gods. Met haar zijn dus *alle* resultaten der exacte wetenschap bestaanbaar" (p. 16).

* * *

Als men nu vraagt, hoe Prof. Visscher dit zijn neo-spinozisme bedoelt, dan geeft hij nog een paar voorbeelden, die inderdaad verhelderend zijn.

Prof. Visscher vraagt, of er geen botsing kan komen op dit standpunt bijv. aangaande het wereldbeeld der moderne natuurwetenschap en het wereldbeeld des bijbels p. 16). En zijn antwoord is: neen. Mozes geeft slechts „een rein religieuse waardeering van den kosmos". Het scheppingsverhaal „is een subjectief-religieuse waardeering over het worden van den kosmos" en heeft als zoodanig met de wetenschap, en met de wijsbegeerte niets te maken.

Verder: wetenschap en *wonder*. „Inderdaad de wetenschap kent geen wonder. Maar daarmee strijdt zij nog niet tegen de religie. Als de chemicus exact het brood onderzoekt, zou de vrome daarom zijne bete niet uit Gods hand ontvangen?" Het wonder is dus alleen religieuse interpretatie van de gewone werkelijkheid. M.a.w. het eenige wonder dat bestaat dat is dat een mensch soms vroom is.

Verder: *„gebedsverhooring"*. „Nood leert bidden en de uitredding wordt den bidder gebedsverhooring. Doet dit iets te kort aan een wetenschappelijke verklaring van het feit", zoo vraagt Prof. Visscher (p. 18). En ons antwoord is: Als gebedsverhooring en wonder niets ware dan dat, dan voedden wij ons met nectar van illusie en ambrozijn van hallucinatie".

En nu het critiekste, de opstanding van Christus. Hiervan geldt, „dat in de wereld der religie leven en dòod *niet als physiologische* processen worden gewaardeerd, maar als *religieus-ethische waarden*" (p. 18). „De opstanding is voor

de religie moment in het groote regeneratie-proces..... In de religieuse wereldbeschouwing zijn alle dingen (en dus ook de opstanding[1]) mogelijk dengene, die gelooft. Haar wereld is een andere, eene ruimere, dan de wereld der relaties..." (p. 18). M.a.w. de religie heeft zich niet in te laten met het oordeel of Christus „vleesch" geworden is en als zoodanig is ingetreden in de wereld der relaties, der verschijnselen. Zulks behoort tot het terrein der exacte wetenschap. De religie beperkt zich alleen maar tot de „poëtische" waardeering van datgene, wat de exacte wetenschap ter zake als physiologisch resultaat belieft op te stellen. En zegt de exacte wetenschap; „Wij weten in de wereld der verschijnselen niets af van een vleeschgeworden Zoon Gods, die opstond en ten hemel voer", welnu dan blijft de religie daarmee toch in eeuwigen vrede, want de opstanding blijft haar dan toch over als religieus-ethische waarde, als (poëtisch) moment in het grootte regeneratie-proces.

Waarschijnlijk zal Prof. Visscher het niet zoo kwaad bedoelen. Ik kan het me tenminste niet voorstellen. Waarschijnlijk zal hij zeggen: „Ja maar, de exacte wetenschap dient rekening te houden met „verschijnselen" als opstanding en hemelvaart en ze van haar kant physiologisch (?) in de wereldprocessen op te nemen". Doch wie zal dit — theoretisch gesproken — aan de exacte wetenschap zeggen? De gewijde historie soms? Doch die is religieus en heeft naar Prof. Visschers theorie *niets* aan de wetenschap te zeggen. De wetenschap *mag* zich niet eens aan de Heilige Schrift storen, naar Prof. Visschers standpunt, want dan vervalscht zij zichzelf. En als de gewijde historie — *omdat* zij religieus-ethische interpretatie is van een doodgewone wereld — niets aan de exacte wetenschap kan noch mag zeggen, vanwaar zal de exacte wetenschap dan de gegevens ontvangen, om met verschijnselen als „vleeschwording van Christus, opstanding en hemelvaart" te rekenen? Of geeft soms de Heilige Schrift gegevens van een niet-doodgewone wereld? Doch dit zal de

1) Tusschenvoeging van mij.

exacte wetenschap dan weer *zelf* uitmaken, en dan naar het model natuurlijk, dat Prof. Visscher zelf biedt in zijn voorbeeld aangaande het scheppingsverhaal. En in de andere voorbeelden.

* * *

Wij zeiden, dat de oratie van Prof. Visscher diep teleurstellend was. Wij herhalen het hier. Het résumé der rede is op zichzelf al reeds tot een levende critiek uitgegroeid. Prof. Visscher's theorie is neo-spinozistisch. De religie, die de beide werkelijkheidssferen van het denken (de wijsbegeerte) en de uitgebreidheid (de exacte wetenschap) in het éene monisme van het afhankelijksheidsgevoelen samenvat! En dan is zijn theorie nog niet eens het beste spinozisme, want door de geringe plaats aan het denken toegekeerd beweegt Prof. Visscher zich naar het positivisme o.a. van Vaihinger.

De grondfouten van Prof. Visschers rede zijn de volgende:

a. Bij de theorie over „de wetenschap" ziet Prof. Visscher over het hoofd, dat de wetenschap, die een *systeem* van relatiën op moet bouwen, nimmer *exact* kan worden genoemd. Systemen zijn nooit of te nimmer exact. Systemen zijn denkgebouwen. Het individueele, het phenomeen, dat kàn exact genoemd worden. Maar het algemeene, dat formules abstraheert, begrippen bouwt en systemen in 't aanzijn roept, dat is zoo onexact mogelijk. Een exacte „wetenschap" bestaat niet. Een weinig kencritiek en een weinig natuurphilosophie (Oscar Hertwig, Erich Wasmann, Tilman Pesch, Erich Becher en anderen) zou dit dadelijk in 't licht stellen.

b. Doordat Prof. Visscher een materialistisch-mechanistische opvatting van het begrip „wetenschap" voordraagt, komt hij tot de tweede grondfout, nl. het toekennen van een te geringe plaats aan het denken, het bewustzijn, de wijsbegeerte. En dat in onzen psychologischen tijd! Juist het menschelijk bewustzijn is datgene, wat nog het meest van nabij als gegeven kan worden beschouwd[1]). En het is een raadsel hoe Prof. Visscher aan Vaihinger nazeggen kan „dat we geen enkelen wetenschappelijken grond hebben om onze

1) Aldus Prof. Heymans in Groningen terecht.

bewustzijnsdata als expressie van iets oneindigs of eeuwigs te waardeeren". Denke men over deze uitspraak na! Volgens den uitspraak ware het heele „openbaringsbegrip" wetenschappelijk veroordeeld! En dat door een Gereformeerd professor!

c. Bij de theorie over de religie (een contradictio in terminis, volgens Prof. Visschers gedachtengang) begaat Prof. Visscher de grondfout, de subiective religie los te denken van haar obiect (het principium cognoscendi externum, om een oude formule te gebruiken).

Zoodoende is de *theologie* als zoodanig stilzwijgend verworpen en wist Prof. V. alle gelegenheid om het *waarheids*-element in de religie naar voren te brengen. Hij houdt slechts over een zoogenaamde religie voor de binnenkamer, een privaat-stemming en niets meer.

Het geheel uitgangspunt van het drieëerlei: *wetenschap, wijsbegeerte, religie,* is totaal verkeerd en kan nimmer tot een Christelijke (laat staan Gereformeerde) wereldbeschouwing voeren. Consequent gedacht voert *die* driedeeling met de meest mogelijke beslistheid tot niets anders dan tot een pantheïtisch getint materialisme (Haeckel op zijn ouden dag).

Geen wonder dus, dat de voorbeelden, waarmee Prof. Visscher besluit, aan alle Gereformeerdheid gespeend zijn! Dit aan te toonen is waarlijk overbodig. Zulk een uitleg van Genesis aanvaarden wij nimmer, zoolang we nog in de „openbaring" gelooven. Zulk een leer over de „wonderen" is geen leer over de wonderen meer. Zulk een gedachte over de gebedsverhooring, maakt de levende relatie tusschen God den Vader en onze ziel geheel illusoir. Zulk een „Christologie" is mythologie en anders niets.

Wij nemen aan, dat Prof. Visscher persoonlijk en practisch genomen Gereformeerd wil zijn. Doch *theoretisch* is hij er zóó ver vandaan in deze rede, als maar mogelijk is; zelfs correcties kunnen dit niet verbeteren. De heele rede, de heele gedachtengang is totaal anti-Gereformeerd en niemand onzer kan er aan denken, ook maar een stukje dezer rede

voor zijn verantwoording te nemen. Het is in den naam van het Heilige Woord Gods, het is in den naam van ons allerheiligst Christelijk geloof, dat belijdt: „Ja Heere, Uw Woord is *de* waarheid", dat we ons met al de kracht van ons Gereformeerd belijden losmaken en losmaken moeten van hem, die in Utrecht heet de banierdrager der Geref. wereldbeschouwing. Handhaaft Prof. Visscher deze rectorale oratie als vertegenwoordigende inderdaad zijn Christelijk belijden, dan is daarmee zonder eenigen twijfel de wetenschappelijke relatie tusschen Prof. Visscher en de Gereformeerde richting absoluut verbroken.

We constateeren dit met groote droefheid en diepe teleurstelling. We hoopten aan Utrechts' academie een geleerde te hebben, die de aanstaande predikanten der Ned. Herv. Kerk wetenschappelijk zou inleiden in ons christelijk-historisch gereformeerd verleden. Het zou een pad banen voor nadere relaties in de verwijderde toekomst. Deze illusie vervliegt, wat het wetenschappelijke betreft. En de Vrije Universiteit vindt nieuwen grond voor haar bestaan. Want als Gereformeerde Professoren aan Rijksuniversiteiten zóóver kunnen wegdwalen van principiën, krachtens welke hun benoeming met vreugde werd begroet, dan is zeer zeker een Universiteit, en in 't bijzonder een theologische faculteit noodzakelijk, over welke de tucht der kerk nog niet tot een sinecure is geworden. Ja, de eisch, dat de opleiding van de aanstaande dienaren des Woords, om de willer der waarborgen aan die opleiding te stellen, staan moet onder meer rechtstreeksche zeggenschap der kerk, ontvangt bij *dergelijke* wetenschappelijke verwordingen van principiën, aanmerkelijken steun. We constateeren dit onder den indruk van het geweldige, dat een man als Prof. Visscher, die een wetenschappelijken naam te verliezen heeft en een hooge en gewichtige positie inneemt, zùlk een oratie niet alleen durft houden, maar dan ook nog in 't licht durft geven. Geschiedde dit binnen de muren der Geref. kerken, het zou een storm verwekken, van welke deze waarlijk niet malsche recensie toch nog slechts een zwak

symptoom zou zijn. En dat zou dan gaan om de eere van Christus en om de waarheid der Heilige Schrift, voor welke niet alleen te lijden, maar ook te strijden het den Gereformeerden Kerken goed is.

KRONIEK.

Nog even over Gereformeerd internationalisme.
De „jongeren" niet alleen bij ons. — Vacantie.

Op een enkele hooge uitzondering wellicht na, plegen kroniekschrijvers-opmerkingen in het algemeen en die welke in dit Tijdschrift gemaakt worden in het bijzonder, aanstonds na lezing bijgezet te worden in het mausoleum van een al of niet eervolle vergetelheid. Zoo zal het ook wel gaan of vermoedelijk al reeds gegaan zijn met wat ik mij een vorig maal verstoutte in het midden te brengen over „gereformeerd internationalisme". Men zal zich daarom eenigszins de blijde verrassing kunnen voorstellen die den schrijver van deze regelen streelde toen hij tot de ontdekking kwam, niet de eenige te zijn die over dat internationalisme mijmert, ja dat mannen van initiatief reeds verder zijn gegaan dan hij durfde streven. De Standaard van 21 Juni j.l. bracht nl. het volgende bericht:

> De Classis Haarlem der Geref. Kerken nam een voorstel aan, inzake veel nauwere relatie tot de Gereformeerden in andere landen, liefst door persoonlijke afvaardiging en bezoek van Synoden in den vreemde.

Bedoeld zal natuurlijk wel zijn, dat genoemde Classis besloten heeft, een dergelijk voorstel door te zenden naar de Generale Synode. Ik elk geval, er zijn blijkbaar meer gereformeerden die iets van een „oecumenisches Bedürfniss" in zich voelen ontwaken. Trouwens, hoe kan het bijna anders? Op schier ieder gebied gaan wij almeer internationaal leven en onze kerken hebben daarvoor, getuige de groote synode van Dordt, van meetaf gevoeld.

Alleen maar blijft het mij toch gewenscht voorkomen, vooralsnog onze kracht meer te zoeken in het aanknoopen van officieuse kennismaking dan dat wij aanstonds zouden overgaan tot het treden in officieele relaties. In sommige

kringen van ons volk gaat in zaken van het huwelijk soms een periode van zoogenaamd „scharrelen“ aan de definitieve verloving van het betrokken tweetal vooraf. Nu vindt onder fatsoenlijke en eerbare menschen dit eigenaardig gebruik ernstige en gerechtvaardigde afkeuring. Maar wie hier het „tertium comparationis“ goed in het oog houdt, zal ongetwijfeld toegeven dat alvorens het komt tot een intiemer samenleven tusschen de gereformeerde groepen in de verschillende landen, zulk een phase van „scharrelen“ iets hebben kan dat aanbeveling verdient. Doch hoe dan ook, wij moeten er ons toch wel voor wachten, het Calvinisme alleen en uitsluitend te zoeken op den bodem van de Hollandsche nationaliteit om het, waar het elders nog voorkomt, aanstonds te disqualificeeren als „van den kouden grond“. Het zal zeker wel de moeite waard zijn, er kennis van te nemen, hoe dit zaad zich op vreemden bodem heeft ontwikkeld. In 't algemeen mogen wij daarvan misschien iets afweten, in bijzonderheden gaat onze kennis zeker niet diep. Wie weet, welke belangwekkende vondsten hier nog te doen zijn.

Een dezer dagen kwam mij in handen een boekje van Ida Heyermans „De jongeren in de moderne litteratuur“, uitgegeven door de Hollandia-drukkerij te Baarn. Al is haar beginsel lijnrecht tegenovergesteld aan het onze, toch is niettemin datgene wat deze schrijfster aan haar lezers ter overweging biedt, om de bezonkenheid van oordeel en het ernstig verantwoordelijkheidsgevoel dat er uit spreekt, niet zelden ook onze aandacht ten volle waard. Zoo is het ook in deze brochure die, in meer dan één opzicht, een treffend juisten blik geeft op den tijd waarin wij leven. Met enkele sprekende voorbeelden uit de werken van recente schrijvers toont de auteur o.a. aan, welk een diepe en bijna niet te overbruggen kloof in vele kringen is ontstaan tusschen ouderen en jongeren, vooral ook tusschen ouders en kinderen, tusschen wie de geestelijke band dikwijls als het ware is doorgeknipt.

Veel van hetgeen de schrijfster hier zegt, is mutatis

mutandis ook van kracht met het oog op het „jongeren"-probleem waarvoor de kerk zich geplaatst ziet.

Onder de lezing van het met gloed en overtuiging geschreven boekje kwam ik sterk onder den indruk van het feit dat voor een niet zoo klein deel de „jongeren"-kwestie een *gezinskwestie* is. Indien het geestelijk contact tusschen ouders en kinderen in menig gezin niet bijna van den eersten aanvang af zoo wanhopig verbroken was, zouden wij dit lastige probleem nauwelijks kennen. Ook hier ligt een kant van dit zoo brandende vraagstuk onzer dagen. Zeker, bovenal hebben de ontbindende invloeden die van allerlei kant op het jeugdig gemoed inwerken, schuld aan den geest van vaak even ondoordachte als ongerechtvaardigde kritiek waarmee het bezield is. Doch . . . schept de huiselijke samenleving wel altijd die gezonde atmosfeer die tegen dergelijke invloeden immuniseert?

Maar ik maak het ditmaal kort. De vacantie staat voor de deur, en velen zullen er naar verlangen, dat hun geest eens wat tot rust komt. Die behoefte wordt steeds sterker gevoeld naarmate de schokkende tijd dien wij beleven den pastoralen arbeid al zwaarder maakt, en steeds meer de inspanning van de uiterste krachten vergt. Toch zijn er, getuige vacantie-cursussen en zomer-conferenties, nog velen die zelfs hun rusttijd nog niet als een dolce far niente beschouwen; die althans een deel ervan nog voor geestelijken arbeid benutten. Misschien is dat wel heel prijzenswaardig en getuigt het wel van groote geestkracht en energie, maar soms komt daarbij de gedachte wel eens naar boven, of de moderne mensch, te midden van de branding der duizend en één problemen, te gejaagd is geworden om te rusten. Want ook rusten is, goed beschouwd, een kunst. En een kunst is het niet minder om eens werkelijk alleen-met-ons-zelf te wezen, „by myself" gelijk de Engelschman het zoo typisch uitdrukt. Ook dat hebben wij noodig, zal ons leven niet vervlakken tot een soort van indrukken-film,

heel intersant misschien, maar ook heel vluchtig. Er ligt misschien vrij wat meer waarachtig innerlijke verdieping in de retraite binnen den eigen huiselijken kring dan in menige conferentie, waar het dagbladverslag hoog van opgeeft.

De vacantie komt, maar er zijn er onder ons ettelijke tientallen, die haar met gemengde gevoelens zullen zien aanbreken. Ik bedoel hen die zijn afgevaardigd naar de aanstaande Generale Synode. Van een dergelijke eerbiedwaardige vergadering maakte ik nimmer deel uit en die „summus honos" zal mij wel nooit te beurt vallen. Neen, neen, lezer, de druiven zijn niet zuur! Een enkele maal heb ik, als toehoorder wel eens een zitting bijgewoond en als gevolg daarvan draag ik nog steeds den indruk bij mij om, welk een offer die mannen brengen die daar dag in dag uit, soms weken lang, bezig zijn met allerlei ernstige, soms diep ingrijpende kwesties. Het is mij bijna een raadsel, hoe zij het uithouden: reeds een ietwat langdurige kerkeraadsvergadering kan zoo vermoeiend zijn.

En ditmaal vooral is de synodale disch rijk beladen. Reeds de kwestie-Netelenbos op zichzelf zal er een breede plaats innemen. En dan komen nog de voorstellen die van alle oorden van het land naar Leeuwarden geadresseerd werden. Reeds nu staat vast, dat deze Synode in het leven onzer kerken een historisch stempel zal dragen. Met belangstelling worden haar beslissingen verbeid, en dat niet alleen onder ons. De „gereformeerde-zijde"-worm van de Nieuwe Rott. Courant zal in die dagen geen vrij-af kunnen nemen; er valt dan allicht heel wat te spinnen!

Doch in ernst: de beteekenis van de komende kerkelijke vergadering is van bijzonderen omvang. Gelukkig, wijzen alle teekenen erop dat zij die de gereformeerde waarheid liefhebben, haar zonder bezorgdheid tegemoet kunnen zien: de zaak is in goede handen. Dat er nu ook maar in den boezem onzer kerken veel gebeds opga om dien Geest die de gemeente in alle waarheid leidt.

T. FERWERDA.

RECENSIËN.

Grundriss der Geschichte der neueren Philosophie in ihren Beziehungen zur Religion van Prof. Dr. THEODOR SIMON.
Leipzig, A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung. Dr. Werner Scholl, (196 bladz.) 9 Mark (geheftet).

Een boek voor jonge Duitsche theologen die zich voor het examen in de geschiedenis der philosophie voorbereidden. De Schrijver geeft een beknopt overzicht van de stelsels en behandelt de religions philosophie iets breeder. De eerste afdeeling beschrijft de stelsels van Descarter tot de Aufklärung, de tweede de systemen van Kant en de na-Kantsche philosophen, Van de wijsgeeren der laatste decernia worden maar enkelen o.a. Paulsen, W. Hermann, v. Hartmann genoemd, zoodat de auteur goed zou doen een vervolg te geven waarin ook de mannen van deze eeuw een plaats vinden. Met eenigen aandrang spreken we dezen wensch uit omdat het den Münsterschen hoogleeraar plicht is, zonder oppervlakkig te worden, in kort bestek op duidelijke wijze, van de philosophische systeme vooral dat te behandelen wat voor theologische studenten van belang is. Dit werk zal niet alleen in Duitschland maar ook in Holland voor aankomende theologen goed bruikbaar zijn.

De reproductie der systemen is vrij objectief. Hier en daar wordt er een korrelken critiek doorheen gestrooid.

T. HOEKSTRA.